

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Орест Субтельний (Торонто, Канада)

Україна. Історія *

Голод 1932—1933 р.

Голод, який мав місце в 1932—1933 рр., був для українців тим же, що холокост для євреїв і різанина 1915 р. для вірменів. Трагедія безмежного масштабу, він глибоко травмував українську націю, залишивши на її тілі глибокі соціальні, психологічні, політичні і демографічні рани, які не стерлися й понині. Голод кинув тінь на методи і досягнення радянської системи.

Головне полягає в тому, що він не повинен був відбутися. Сталін сам проголосив, що «ніхто не може заперечити той факт, що врожай зернових 1932 року був більше, ніж у 1931 році»⁹. Як писали Конквест та Кравченко, врожай 1932 року був лише на 12% менший за середні врожаї 1926—1930 рр.¹⁰ Інакше кажучи, продукти були. Проте держава систематично конфіскувала більшість з них для власного користування. Незважаючи на прохання і попередження українських комуністів, Сталін у 1932 р. збільшив обсяг хлібозаготівель на Україні на 44%. Прийняте ним рішення і жорстокі методи виконання режимом його розпоряджень прирікли мільйони людей на смерть у ситуації, яку можна охарактеризувати тільки як штучно створений голод.

Ставлення режиму до жертв, які народ змушений був покласти на вівтар цієї політики, виявилось у низці заходів уряду в 1932 р. У серпні партійні активісти здобули законне право конфіскувати зерно в селянських господарствах; в тому ж місяці було прийнято ганебний закон, який передбачав смертну кару за розкрадання «соціалістичної власності». Будь-який чоловік, жінка або дитина, затримані із зменшою зерна на радгоспному або колгоспному полі, могли бути страчені. І нерідко їх страчували. За пом'якшувальних обставин такий «злочин проти держави» карався десятьма роками каторжних робіт. Щоб не дати селянам можливість у пошуках їжі залишати колгоспи, уряд запропонував систему внутрішніх паспортів. У листопаді Москва прийняла закон, згідно з яким до виконання урядових завдань по хлібозаготівлях селянин не мав права одержати в колгоспі й крихти зерна.

У січні 1933 р. Сталін наказав своєму наміснику на Україні Павлу Постишеву піддати різкій критиці українських комуністів за «втрату більшовицької пильності» і прискорити процес збирання зерна. Під його керівництвом зграї партійних активістів у кожній селянській хаті влаштовували безцеремонні обшуки, зривали підлогу і рилися у криницях, шукаючи зерно, що залишилося. Тримати його у себе не дозволялося навіть тим селянам, які вже опухли від голодування. Фактично якщо та чи інша особа зовні не нагадувала голодуючого, її підозрювали в тому, що вона ховає їжу. Згадуючи ті події, один з партійних активістів так охарактеризував мотиви, якими він керувався: «Ми вірили в те, що Сталін — мудрий керівник... Нас ошукали, тому що ми самі хотіли бути ошуканими. Ми так сильно вірили в комунізм, що могли виправдати будь-який злочин, якби він хоч трошечки був підфарбований комуністичною фразеологією»¹¹.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 6—9, 11.

⁹ Там же.— С. 216—217.

¹⁰ Conquest R. Op. cit.— P. 221—222.

¹¹ Григоренко П. Мемуари.— Нью-Йорк, 1982.— С. 36.

Голод, який почав поширюватися на Україні у 1932 р., досяг свого апогею на початку 33-го. За розрахунками, на початку того року середня селянська родина, що складалася з п'яти чоловік, мала у своєму розпорядженні близько 6 кг зерна. А треба було проіснувати до наступного врожаю. Інакше кажучи, кожний член сім'ї селянина змушено споживав близько 1,7 кг зерна на місяць. Відчуваючи брак хліба, вони їли пацюків, кору дерев, листя й відходи з кухонь партійних активістів, які одержували багато добрих продуктів. Було чимало випадків людоджерства. Один з радянських авторів зазначає: «Першими вмирили чоловіки. Після них — діти. І останніми — жінки. Однак перед тим, як вмерти, люди нерідко божеволіли й втрачали людську подобу»¹².

Навіть після того, як повимирали цілі села, партійні активісти продовжували конфісковувати зерно. Один з них, Віктор Кравченко, пізніше писав: «На полі бою люди вмирають швидко, вони завдають відповідних ударів ворогові, їх підтримує почуття товариства і відчуття власного обов'язку. Тут я бачив людей, які вмирили, вмирили в жахливих стражданнях, і не було можливості виправдати їхню смерть жертвою в ім'я якоїсь справи. Вони потрапили до пастки й залишилися голодувати, кожний у своєму домі, завдяки політичному рішенню, прийнятому в далекій столиці... Найбільш жахливою картиною були малі діти, з животів яких, надутих як повітряна куля, стирчали тонісінькі, мов билінка, рученьки та ніжки. Голодування знищило останній слід дитинства в їх обличчя, перетворивши у мучеників; тільки в очах ще блимав вогник дитинства»¹³.

Звичайно, Сталін і його оточення сприймало ситуацію інакше. У 1933 р. Мендель Хатаєвич, один з українських соратників Сталіна і автор хлібозаготівельної програми, з гордістю зазначав: «Між нашим режимом і селянством триває безжальна боротьба. Ця боротьба смертельна. Цього року ми витримали іспит на нашу силу і міцність. Потрібний був голод, щоб показати селянам, хто є справжнім господарем на цій землі. Він коштував мільйони жертв, але колгоспна система збереглася. Ми виграла війну»¹⁴.

Дані радянської статистики, що стосуються цього періоду, явно ненадійні. (Незадоволений результатами перепису 1937 р., які відтворили запаморочливі масштаби людських жертв, Сталін розстріляв його організаторів). Радянські архівні матеріали сталінської епохи, як і раніше, тримають під замком. Через це важко остаточно встановити, скільки людей загинуло під час голоду 1932—1933 рр. За оцінками, які базуються на аналізі демографічних втрат серед населення, кількість загинувших на Україні коливалася від 3 до 6 мільйонів¹⁵.

В той час, як голод лютував на Україні, особливо на її південному сході, а також на Північному Кавказі (де мешкало чимало українців), велика частина Росії майже не постраждала від нього. Однією з обставин, що пояснює цю особливість, було те, що, згідно з першим п'ятирічним планом, «Україну було обрано як колосальну лабораторію для випробування нових форм соціально-економічної і господарсько-технічної реконструкції всієї сільської економіки в усьому Радянському Союзі»¹⁶. Про важливість України для радянських планових орга-

¹² Congquest R. Op. cit.— P. 245.

¹³ K r a w c h e n k o B. I chose Freedom.— N.-Y., 1946.— P. 118.

¹⁴ Ibid.— P. 130.

¹⁵ М. Максудов у своїй праці «Ukraine's Demographic losses, 1927—1938» (в кн.: «Famine in Ukraine».— P. 27—44). твердить, що на Україні у 1927—1944 рр. загинуло не менш як 4,4 млн. чол. У своїй праці «Национальности СССР: этнодемографический обзор» (М., 1975.— С. 249) він вважає, що у 1926—1939 рр. населення Росії зросло на 28%, а Білорусії — на 11,3%. У той же період населення України зменшилося на 9,9%.

¹⁶ Пятилетний план для сельскохозяйственного строительства.— М., 1930.— Ч. III.— С. 127.

нів ішлося у передовій статті «Правды» (7 січня 1933 р.) під назвою «Україна — вирішальний фактор у хлібозаготівельчій кампанії». Відповідно й вимоги, що висувалися щодо неї, були незвичайно великими. Як писав Всеволод Голубничий, хоч Україна й давала країні 27% всього зерна, вона виконувала 38% усіх завдань хлібозаготівель¹⁷. Кравченко вважає, що колгоспники України отримували лише половину тієї заробітної плати, яку мали їхні колеги з Росії¹⁸.

Внаслідок того, що українці традиційно відчували потяг до приватної власності на землю, вони чинили колективізації більш відчайдушний опір, ніж росіяни. Через це режим вирішив втілювати на Україні в життя свою політику — з її жахливими наслідками — швидше, ніж в інших регіонах. Ось як про це писав Василь Гроссман, радянський письменник і колишній партійний активіст: «Було ясно, що Москва покладає надії на Україну. І скінчилося це тим, що у ході наступних подій гнів головним чином упав на неї... Нам говорили, що на Україні зберігся інстинкт приватної власності, який був сильнішим, ніж у Росії. Насправді, всі справи тут виявилися набагато гіршими, ніж у нас»¹⁹.

Інші твердять, що голод на Україні був засобом, за допомогою якого Сталін сподівався ослабити український націоналізм. Зв'язок між селянством і націоналізмом, безперечно, продовжував існувати і за радянського керівництва. Сталін зазначав, що «врешті-решт, селянське питання — основа, квінтесенція національного питання... За своєю сутністю національне питання — це селянське питання»²⁰. 1930 р. провідна більшовицька газета України вмістила на своїх сторінках нове обгрунтування цього, підкресливши, що «колективізація на Україні мала спеціальне завдання — зруйнувати соціальну базу українського націоналізму — індивідуальну селянську економіку»²¹. Тому можна дійти висновку, що Сталін у кращому випадку розглядав смерть мільйонів людей як необхідну ціну за здійснення індустріалізації. В гіршому випадку, він свідомо дозволив голодомору викоренити будь-яку опозицію своїй політиці у найбільш неспокійному регіоні своєї імперії.

Заслуговує на увагу й те, що було зроблено спробу стерти сам факт голоду з людської пам'яті. Майже до останнього часу СРСР взагалі не визнавав того, що він мав місце. Якби повний масштаб цієї трагедії став відомий усім людям, це, без сумніву, негативно вплинуло б на імідж СРСР як прогресивної країни, який Москва формувала і вдома, і за кордоном. З цієї причини режим протягом тривалого періоду клав край будь-якому відкритому обговоренню теми голоду в СРСР²².

Хоч деякі газети на Заході повідомили про голод на Україні, там повністю не збагнули його жахливих масштабів. Радянський експорт зерна на початку 30-х років і відмова режиму одержувати будь-яку допомогу з боку іноземних держав ускладнювали багатьом західноєвропейцям розуміння того, що на Україні міг лютувати голод. Після завершення сумлінно підготовленого турне по СРСР такі світила, як Джордж Бернард Шоу і колишній прем'єр-міністр Франції Едуар Ерріо повернулися додому з блискучими враженнями від радянських досягнень та задоволених, добре вгодованих селян. Уолтер Дюранті — московський кореспондент «Нью-Йорк таймс» — у своїх статтях неодноразово заперечував існування голоду (разом з тим у приватних бесідах він говорив, що від голоду в СРСР загинули близько 10 млн. чол.) Це

¹⁷ Holubnychy V. The Causes of the Famine of 1932—1933 // Meta.— N 2.— 1979.— P. 23.

¹⁸ Krawchenko B. Op. cit.— Social change...— P. 125.

¹⁹ Grossman V. Forever Flowing.— N.-Y., 1972.— P. 148.

²⁰ Сталін Й. Вибрані твори.— Т. 7.— С. 71.

²¹ Пролет. правда.— 1930.— 22 янв.

²² Останнім часом Радянська влада почала визнавати той факт, що голод 1932—1933 рр. був викликаний, передусім, сталінською політикою. (Див.: промову В. В. Щербицького у «Правде Украины» від 26 грудня 1987 р.)

викликало доброзичливе ставлення до нього з боку Сталіна. За «глибину, неупередженість, глибокий аналіз і виключну ясність» своїх репортажів із СРСР Дюранті у 1932 р. отримав премію Пуліцера.

Хоч уряди західних держав знали про голод, їх позиція в цьому питанні нагадувала позицію, яку зайняло міністерство закордонних справ Великобританії: «Правда про цю справу полягає в тому, що, звичайно, ми маємо певну інформацію про голод у південній частині Росії, подібну до тієї, яка з'явилася в пресі... Ми, однак, не хочемо, щоб цю інформацію було опубліковано, оскільки це викличе гнів з боку Радянського уряду, і наші стосунки з ним будуть поставлені під загрозу»²³. Більше того, під час Великої депресії чимало західних інтелектуалів виявляли великі симпатії до Радянського Союзу і енергійно відкидали будь-яку критику СРСР, особливо в питанні про голод. Як зазначає Конквест, «ганьба не в тому, що вони виправдовували дії Радянського Союзу, а в тому, що вони не хотіли чути про них і не були підготовлені до того, щоб дивитись правді у вічі»²⁴.

Великий терор

Індустріалізація і колективізація призвели до посилення централізації влади в Москві. Для України це означало, що всі мрії, ілюзії і реальні кроки в напрямку самоврядування, характерні для багатообіцяючих 20-х років, були приречені. Поставивши собі за мету здійснити планомірну ліквідацію всіх ознак української автономії, Сталін намагався перетворити республіку у звичайну адміністративну одиницю Радянського Союзу. І всі ті, хто стояв на його шляху, підлягали знищенню.

У перший період наступу Сталіна на потенційну опозицію на Україні (насправді ж протидія його політиці там була надзвичайно слабкою) головною мішенню стали кадри старої української інтелігенції, особливо ті з них, хто був зв'язаний з національними урядами і найбільшовицькими партіями в 1917—1920 рр. і хто грав провідну роль у культурі й науці. Після фабрикування справ про «таємні антирадянські організації» ОДПУ примушувало свої жертви (методами фізичного й психологічного катування) визнавати свою належність до них під час широко афішованих показових процесів. У такому ж дусі політична поліція виправдовувала покарання обвинувачених, дискредитувала всіх, хто поділяв їхні погляди. Вона готувала ґрунт для нових арештів.

На Україні цю тактику вперше застосували в 1929—1930 рр., коли сорок п'ять видатних вчених, письменників та інших представників інтелектуальної сфери, включаючи Сергія Єфремова, Володимира Чехівського, Андрія Ніковського, Йосипа Гермайзе, Михайла Слабченка, Григорія Голоскевича і Людмилу Старицьку-Черняхівську, було звинувачено в належності до таємної націоналістичної організації, яка називалася «Спілка визволення України». Використавши судовий процес над ними для створення атмосфери підозри і небезпеки, Радянська влада почала широкомасштабний наступ на інтелектуальну еліту України.

Як і можна було чекати, Українській Академії наук судилося стати однією з перших установ, яка прийняла на себе головний удар. Після процесу у справі СВУ, коли на лаві підсудних було багато співробітників Академії, уряд почав здійснювати контроль за академічними публікаціями, закривати найбільш активні відділи і виганяти з її стін «буржуазних націоналістів». У 1931 р. було ліквідовано історичну секцію, яку очолював Грушевський. Його звинуватили в тому, що він

²³ Carunpnyk M., Luciuk L., Kordan B. The Foreign Office and the Famine: British documents on Ukraine and Great Famine of 1932—1933.—Kingston, 1988.—P. 397.

²⁴ Conquest R. Op. cit.—P. 321.

узяв участь в роботі іншої таємної організації і відправили в Росію, де вчений і помер у 1934 р.

Процес над членами СВУ став сигналом для ліквідації Української автокефальної православної церкви. Її керівництво, яке обвинували у співпраці із СВУ, було змушене скликати собор (церковну раду) у січні 1930 р. і розпустити себе. Незабаром митрополит, десятки єпископів і сотні священників потрапили до трудових таборів.

Ще до завершення першої хвилі репресій Сталін у 1933 р. розпочав іншу. Вона головним чином була спрямована проти членів більшовицької партії. Чистки в партії не були новиною: в 20-х роках їх періодично влаштовували для того, щоб «оновити» партію шляхом виключення з її лав пасивних, опортуністично настроєних та інших недостойних комуністів. Проте в 30-ті роки вони набули жахливих і зловісних масштабів. Члени більшовицької партії виключалися з лав ВКП(б) за «ідейні помилки й прорахунки», тобто за те, що вони або не погоджувалися з політикою Сталіна, або вважалися її опонентами. Це звичайно приводило до страти або заслання. Внаслідок цього терор став частиною життя не тільки народних мас, а й комуністичної еліти.

В цілому у Радянському Союзі під сталінських чисток припав на 1937—38 рр. Однак Лев Копелев зазначав: «На Україні 1937 рік почався у 1933-му»²⁵. Мабуть, загроза українського національного комунізму, з одного боку, і деморалізація українських комуністів під впливом жахів колективізації і голоду, з іншого, примусили Кремль звернути на українців особливу увагу. Перший грім грози, що наближалася, пролунав під час зміни ідеологічних акцентів у Москві. Протягом ряду років партія офіційно дотримувалась погляду, що головна загроза радянській системі виходить від російського шовінізму. Націоналізм неросійських народів є менш небезпечним, оскільки за своєю сутністю він являє собою реакцію на останній. Проте в 1933 р. представники Сталіна, твердячи, що український націоналізм значно посилюється внаслідок його підтримки з боку куркульства, розглядали це як найбільш серйозну проблему України. Таким чином, було відкрито шлях до переслідування комуністів, діяльність яких була тісно пов'язана з українізацією.

Незадоволення процесом українізації, що виявив Сталін, не дивувало. Українське село ніколи не підтримувало більшовиків. Коли ж селянська маса сунула до міст, які традиційно були оплотом більшовиків, реальною стала можливість того, що вони перетворяться на поле, де незабаром з'явиться врожай націоналізму та сепаратизму.

Більш безпосередньою обставиною, що викликала намір Сталіна «почистити» КП(б)У, була, мабуть, її слабка участь у колективізації. Вирішивши зроби́ти більшовиків України козлами відпущення за катастрофу 1932—1933 рр., він санкціонував відкриту критику їхніх дій. Внаслідок цього в передових статтях в «Правде», резолюціях ЦК ВКП(б) більшовики України засуджувалися за «брак пильності» й м'якість у ставленні до куркулів і хлібзаготівель.

Вони зустрілися з трагічною дилемою. Зіткнувшись, з одного боку, з вимогами, що висував щодо них Сталін, а з іншого — з неймовірними труднощами, які відчуло на собі населення України, ці люди не змогли ані задовольнити перше, ані подати допомогу другому. Позбавлена прихильності Москви, відчуваючи брак підтримки з боку населення, КП(б)У стала безпорадною. Найбільш болючого удару їй було завдано тоді, коли у січні 1933 р. Сталін призначив Постишева своїм особистим представником і фактично правителем України. Разом з ним на Україну прибув Всеволод Балицький, новий керівник ОДПУ, а також тисячі російських функціонерів.

²⁵ Див.: Копелев В. Указ. соч.— С. 27.

Завдання, яке мав Постишев, полягало в тому, щоб завершити колективізацію, незважаючи на всі втрати, організувати чистку в лавах КП(б)У і покласти край українізації. Багатьох чиновників, які працювали на селі, він замінив своїми людьми. Водночас розгорнув наступ на прибічників останньої. Постишев охарактеризував її як «культурну контрреволюцію», метою якої було розпалити «національну ворожнечу в лавах пролетаріату» та «ізолювати українських робітників» від «позитивного впливу» російської культури²⁶.

Вістрія цього наступу було спрямовано передусім на комісара освіти Скрипника. Той не бажав відмовлятися від підтримки українізації і у липні 1933 р. наклав на себе руки. За кілька місяців до того це зробив і Хвильовий. Шумський помер на засланні. Коли розв'язаний Постишевим терор ще більше посилювався, були знищені й відправлені до таборів тисячі представників радянської інтелігенції, яка з'явилася в 20-х роках. За деякими оцінками, 200 з 220 авторів, які тоді писали свої твори на Україні, просто зникли. З 85 вчених, які працювали у галузі лінгвістики, 62 були ліквідовані. Філософи, артисти і редактори таврувалися, як шпигуни, терористи. Їх заарештовували. Матвій Яворський та його колеги з Інституту марксизму-ленінізму, які намагалися розробити марксистську концепцію історії України, були відправлені до таборів Сибіру. Експериментальний театр Курбаса «Березіль» було закрито. Слід самого Курбаса, як і драматурга Куліша, загубився в трудових таборах. Знамениті фільми Довженка зняли з прокату, а його примусили переїхати до Москви. Кілька тисяч кобзарів було запрошено на один із з'їздів, де їх заарештували і, за однією інформацією, розстріляли. Щоб урятувати власне життя, деякі письменники — такі, як Бажан та Тичина — почали писати під диктовку Москви.

Руйнування українських установ, розпочате в 1930 р., тоді досягло своєї апогею. Комісаріати освіти, сільського господарства, юстиції, Сільськогосподарська академія, редколегії газет, літературних журналів, енциклопедій, кіностудії таврувалися, як «гнізда націоналістичних контрреволюціонерів». Узагальнюючи результати своєї роботи за листопад 1933 р., Постишев хвалився тим, що «викриття націоналістичного ухилу Скрипника дало нам можливість звільнити... структуру української соціалістичної культури від усіх... націоналістичних елементів. Було проведено значну роботу. Досить сказати, що ми вичистили 2000 націоналістичних елементів, серед них — близько 300 учених і письменників тільки з одного Наркомату освіти»²⁷.

Чистки, організовані Постишевим, були спрямовані не тільки проти діячів культури України, а й її політичної еліти. Понад 15000 осіб, які займали відповідальні посади, були звільнені з роботи. Їх обвинуватили в націоналізмі. Крім цього, членів партії звинувачували у «фашизмі», «троцькізмі», «втратах більшовицької пильності» та зв'язках з еміграцією та іноземними державами. Внаслідок цього протягом січня 1933 р. — січня 1934 р. КП(б)У втратила 100 000 своїх членів. У своїй доповіді Постишев зазначав, що «майже усіх осіб, які були звільнені зі своїх посад, було заарештовано, поставлено перед розстрільною командою або заслано»²⁸. Навіть Троцький визнавав, що «ніде у світі репресії, чистки, підкорювання і бюрократична розперезаність взагалі не досягли таких величезних масштабів, як на Україні, в боротьбі проти таємного тяжіння українських мас до більшої волі та незалежності»²⁹.

В той час, коли хвилі репресій, що прокотилися по Україні на початку 1930-х років, були спрямовані головним чином проти українців, велика чистка, яка мала місце у 1937—1938 рр., поширилася на всі регіони Радянського Союзу та категорії людей. Її метою стало

²⁶ Krawchenko B. Op. cit.— P. 131.

²⁷ Conquest R. Op. cit.— P. 271—272.

²⁸ Krawchenko B. Op. cit.— P. 145.

²⁹ Trotsky L. The writings of Leon Trotsky, 1939—1940.— N.-Y., 1969.— P. 72.

знищення всіх реальних та уявних ворогів Сталіна і наповнення всіх рівнів радянського суспільства, особливо верхніх ешелонів, відчуттям небезпеки, рабської залежності й покори у ставленні до «великого вождя».

У ході кількох сенсаційних показових процесів було дискредитовано, а пстім розстріляно майже всіх «батьків» більшовизму (а також потенціальних суперників Сталіна). Політична поліція, яка вже називалася НКВС, неодноразово фабрикувала справи про змови та терористичні групи, щоб інкримінувати участь у них постійно зростаючій кількості людей. Звичайними вироками стала смертна кара, або, у кращому випадку, великий строк ув'язнення у концентраційних таборах Сибіру. Щоб забезпечити собі нескінченний конвейер «зрадників», слідчі НКВС запитували заарештованих: «Хто завербував тебе?» та «Кого ти завербував?» «Визнання» нерідко завершувалися вироками випадковим знайомцм, друзям і членам сім'ї. Навіть в той час, коли загроза війни в Європі посилилася, була страчена велика частина військового керівництва — єдиного прошарку потенційної опозиції, що зберігся. Під час його знищення політика Сталіна почала виявляти певні ознаки божевільності.

Україна знову опинилася серед тих регіонів СРСР, що найбільше постраждали від неї. На відміну від чисток 1933 р., під час яких були виявлені противники колективізації та прибічники українізації, Сталін в 1937 р. вирішив повністю ліквідувати керівників уряду України та КП(б)У. Обставини, які вплинули на прийняття ним цього рішення, були несподіваними. Очевидно, після голоду Постишев (безжальний росіянин, хто провів чистку 1933 р.) почав піддавати сумнівам політику Сталіна й солідаризуватися з Україною та інтересами українців. А головне, Постишев і керівництво Компартії України відмовилися здійснювати її в масштабах, запропонованих Сталіним.

Навіть після усунення Постишева і прибуття на Україну особистих представників Сталіна (Вячеслава Молотова, Миколи Єжова, Микити Хрущова) у серпні 1937 р. керівники КП(б)У — і серед них Станіслав Косіор, Григорій Петровський і Панас Любченко — продовжували виступати проти чисток. Унаслідок цього до початку червня 1938 р. 17 провідних наркомів були заарештовані й страчені. Голова Раднаркому Любченко покінчив життя самогубством. ЦК КП(б)У і політбюро загинули майже в повному складі. Близько 37% усіх членів КП(б)У (майже 170 000 чол.) було виключено з її лав. Як сказав Микита Хрущов, новий московський господар Києва, чистка Компартії України не залишила на ній «жодної темної плями».

НКВС знищував цілі категорії людей — куркулів, священників, колишніх учасників антибільшовицьких рухів, осіб, які побували за кордоном або мали там родичів, іммігрантів з Галичини. Навіть середні радянські громадяни гинули у великій кількості. Про те, яких масштабів набула велика чистка, свідчить розшукане у Вінниці під час другої світової війни масове поховання людей. У ньому знайшли 10 000 останків мешканців регіону, розстріляних у 1937—1938 рр. Через брак необхідних фактичних матеріалів західним ученим важко встановити повну кількість тих, хто зник під час сталінського терору. Адам Улам та інші дослідники вважають, що на території СРСР були знищені близько 500 000 чол. і деь від 3 до 12 млн чол. — відправлені до трудових таборів³⁰. Отже, можна зробити висновок, що процент жертв сталінських репресій на Україні був непропорційно високий.

Наприкінці 30-х років обмежене самоврядування, яке українці (а також інші неросійські народи) мали раніше, було майже повністю ліквідоване. Ігноруючи права, бажання, а також протести з боку українських комуністів, Сталін керував республікою через своїх осо-

³⁰ U l a m A. A History of Soviet Russia.— N.-Y., 1976.— P. 130—131.

бистих емісарів, таких, як Постишев та Хрущов. Незважаючи на силу своєї економіки, Україна повністю втратила контроль над власними ресурсами й капіталовкладеннями, промисловістю, і, що найбільш важливо,— над сільським господарством. Коли голод на Україні досяг апогею, уряд України без дозволу Москви фактично не мав права розпоряджатися жодним пудом зерна.

Культурні установи, що дбали про розвиток української «специфічності», були закриті. Скорочувалися також їхні штати. Ліквідовувалися й характерні ознаки республіканської системи вищої освіти. Замість шкільних підручників, які запровадив Скрипник, з'явилися підручники загальносоюзного зразка. Насправді, централізація і стандартизація життя в СРСР зайшли настільки далеко, що Сталін та його найближчі соратники взагалі обговорювали питання про можливість ліквідації республіканської структури Союзу.

Сталіну подобалося поєднувати свою руйнівну політику з незначними поступками, які мали пропагандистський характер. Так, у 1934 р., коли кампанія за індустріалізацію була у повному розпалі, столицю республіки було перенесено з Харкова до Києва — традиційного українського центру. В 1936 р. Сталін продовжив свою гру. Напередодні великої чистки він «дарував» народам СРСР нову Конституцію, що гарантувала їм всі права, якими користувалися громадяни «буржуазних демократій». Верховну Раду (або парламент), що складався з Ради Союзу і Ради Національностей, проголошено вищим органом державної влади. Було підтверджено право республік на відділення від Союзу, збільшено їхню кількість за рахунок додаткового поділу територій Середньої Азії та Кавказу. Славетним прикладом цинізму Сталіна стала фраза, яку він сказав у жахливі 30-і роки: «Жити стало краще, жити стало веселіше».

Кінець українізації

Разом з централізацією прийшла русифікація. Спочатку, у 1933 р., вона проявилася у вигляді напливу на Україну тисяч російських функціонерів, яких відправили для сприяння колективізації. Наприкінці десятиліття після того, як з партійних лав вичистили національних комуністів, велика частина вищих партійних та урядових керівників України, очолюваних Микитою Хрущовим, були росіянами. І справді, деякі вчені характеризують ці зміни в середовищі республіканської політичної еліти, як «повернення росіян».

За персональними переміщеннями стояли серйозні зрушення в національній політиці, яку Москва втілювала в життя. Вони мали місце в 1933 р., коли Сталін оголосив місцевий націоналізм (а не російський шовінізм) головною загрозою для єдності СРСР. Це перенесення акцентів в ідеології стало поштовхом до закінчення політики українізації і знаменувало собою початок систематичної дискримінації української культури. Кількість україномовних шкіл була зменшена. Це ж стосувалося й чисельності вчителів та науковців. Видатні праці українських науковців і літераторів вилучалися з бібліотек. Були заборонені сотні українських п'єс. Десятки театрів закриті. Працівники музеїв одержали наказ не «ідеалізувати козацьку історію». Органи влади використовували кожну можливість, щоб критикувати «націоналістичну теорію своєрідності України».

Водночас з цим славилась всі аспекти російської культури. Підкреслювалася провідна роль Росії в Союзі РСР. І все це відбувалося під знаком дальшого зміцнення інтернаціоналізму, пролетарської солідарності й «дружби народів». Так, у 1936 р. Сталін твердив, що всі відмінності між радянськими народами зникають: «Характерні риси народів СРСР докорінно змінилися..., почуття недовіря між ними зникло..., розвинулися почуття товариства й дружби... і, таким чином, з'яви-

лося сучасне братерське співробітництво народів у системі єдиної союзної держави»³¹.

Не дивує те, що радянські ідеологи зробили тоді висновок, що російська мова й культура найбільше відповідають завданням зміцнення інтернаціональної дружби, співробітництва та прогресу. Один з них висловив типову для тих часів думку: «Російську мову вивчають трудівники всього світу. Свого часу Маркс віддав належне могутній російській мові, вивчаючи її і використовуючи в процесі праці над російськомовними першоджерелами... В нашому становищі російська мова є мовою інтернаціональної єдності народів СРСР. Знання російської мови відкриває перед народами СРСР шлях до найвищих культурних цінностей»³².

Саллівант зазначає, що не тільки їхня мова звеличувалася, а й самі росіяни ідеалізувалися за свої революційні успіхи. Їх «одягали у містичний одяг марксистської переваги над іншими народами Радянського Союзу й усього світу»³³. Прикладом цього нового напрямку радянської пропаганди є наступне твердження: «Російський народ — це великий народ. Він очолив рух усього людства до торжества демократії і соціалізму. Під керівництвом свого робітничого класу, найбільш передового класу у світі, російський народ був першим народом в історії, який визволився від капіталістичного гноблення та експлуатації. Російський робітничий клас допоміг звільнитися від національного, політичного й економічного гноблення численній родині народів, що населяли колишню царську Росію»³⁴.

Говорячи подібні речі, радянські ідеологи твердили (і вони роблять це донині), що новий політичний курс Сталіна не був поверненням до традиційного російського шовінізму, а являв собою більш швидкий шлях у напрямку прогресу, соціалізму й інтернаціоналізму. Разом з цим вони також вважали, що культура українців та інших неросійських народів сприяє їх відсталості й провінціалізму.

В результаті, наприкінці 1930-х років вивчення російської мови в українських школах стало обов'язковим. Українська абетка, графіка і словник були наближені до російського варіанту. На Україні активізувався процес вживання російської мови. Вже в 1935 р. Постишев визнавав, що «члени Комуністичної партії України почали деукраїнізуватися і навіть припиняли розмовляти українською мовою»³⁵. У друкованих виданнях виникала аналогічна ситуація: якщо в 1931 р. близько 90% газет і 85% журналів виходили українською мовою, то на початку 1940 р. відповідні показники знизилися до 70% і 45%. В літературі стало політичною справою вихвалити великих російських письменників (Пушкін, Достоевський і Толстой) та підкреслювати, що такі українські автори, як Шевченко, сформувалися під їх сприятливим впливом. На противагу 20-м рокам, коли влада підтримувала процес українізації в містах, вона через десять років робила все для того, щоб поширити вплив російської культури на українське село.

* * *

Сталінська «революція згори» призвела до разючих змін в умовах життя українців та інших народів СРСР. Головне місце в економіці зайняла промисловість. Почалось значне зростання міст. Через кілька десятиліть це зробило їх головним місцем проживання на Україні. Докорінно змінилося сільське господарство. Одним з ключових елементів

³¹ Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine, 1917—1957.— N.-Y., 1962.— P. 226.

³² Ibid.— P. 229.

³³ Ibid.— P. 229—230.

³⁴ Ibid.— P. 230.

³⁵ Krawchenko B. Op. cit.— P. 147.

в економіці була ліквідація приватної власності. Такі зрушення, особливо здійснення колективізації на Україні, сталися завдяки застосуванню безпрецедентного насильства та за рахунок величезної кількості жертв. Які б вигоди не принесла Україні радянська модернізація, треба завжди із застереженням говорити про те, що ціна її виявилася невиправдано високою.

Сталін мав незмірно сильний вплив на політичне та культурне життя українців. Дві суспільні підпори українського націоналізму — інтелігенція та селянство — були тими категоріями населення, які зазнали найбільших втрат під час сталінського терору. Внаслідок цього рух за українське самоствердження, який набрав свою силу в 20-ті роки, втратив велику кількість прибічників. Ця поразка найбільш яскраво позначилася на долі двох поколінь інтелігенції — тієї її частини, яка відіграла активну роль до революції, і тієї, яка вийшла на авансцену в 20-ті роки. Саме їм належала головна роль у формуванні української нації. І їхню масу скопив сталінський терор. Наслідки цих колосальних демографічних втрат допомагають пояснити відносну слабкість політичної волі й стагнації в культурному житті, яку українці виявили згодом. Врешті-решт, Сталіну вдалося загальмувати дуже важливу й багатобічну тенденцію. В 20-х роках модернізація й українізація значною мірою переплелися. Коли ж у 30-х роках Сталін знищив українську еліту і відновив русифікацію, оновлення української землі знову пішло під російським прапором. Українською культурою маніпулювали таким чином, щоб вона стала виразником цінностей та інтересів консервативного та відсталого села.

РОЗДІЛ 22

Західна Україна в міжвоєнний період

Новий політичний порядок виник у Східній Європі після першої світової війни, коли національні держави прийшли на місце імперій, що правили цим регіоном. Однак право націй на самовизначення, хоча й набуло загального визнання, застосовувалося нерівномірно. Та й ті, хто завоював державність, мали у своєму середовищі неспокійні національні меншості. Таким чином, у період між двома світовими війнами національне питання залишилося нерозв'язаним, і в міру того, як між домінуючими націями і тими, хто опинився у гіршому становищі, зростала напруга, воно стало вибухонебезпечним. А ті соціально-економічні проблеми, які у великій кількості нагромадилися у регіоні з імперських часів, тільки погіршували ситуацію.

Близько 7 мільйонів західних українців, які у своїй більшості були колишніми підданими Габсбурзької імперії, являли собою єдину велику національність Східної Європи, яка в той час не досягла своєї незалежності. Більшість українців увійшла до складу Польщі; решта мешкала у Румунії та Чехословаччині. Будучи скрізь об'єктом дискримінаційної політики, і насамперед у Польщі та Чехословаччині, західні українці пройнялися майже нестримним бажанням власного самоврядування, яке вони розглядали як засіб розв'язання своїх політичних, соціально-економічних і культурних проблем. Через те що це бажання не узгоджувалося з політикою асиміляції, що проводилася державами, в яких вони жили, домінуючою рисою життя західних українців у міжвоєнний період стала національна конфронтація.

Новий статус західних українців

Хоча Польща і вийшла переможцем з воєнного конфлікту, що мав місце у Галичині в 1919 р., та за міжнародним законодавством її право на управління західними українцями залишалося спірним. Оскільки

Антанта формально підтримала принцип самовизначення націй, вона не могла ігнорувати протест західних українців проти влади Польщі. Тому майже до початку 1923 р. західні держави (насамперед Англія і Франція) обговорювали питання про постійний статус Східної Галичини і водночас мовчки погоджувалися на управління Польщі цим регіоном за умови, якщо вона надасть йому автономну адміністрацію й поважатиме національні права українців.

«Взаємне ігнорування» — так можна охарактеризувати стосунки між українською більшістю і новою польською адміністрацією під час 1919—1923 рр. До тих пір, поки Рада послів у Версалі не прийняла рішення, українці Галичини відмовлялися визнавати польський уряд як законний. Вони бойкотували перепис населення 1921 р. і вибори до польського сейму, які відбулися у 1922 р. Найбільш радикальні елементи почали застосовувати тактику терору і саботажу щодо польських урядовців і державних установ. У свою чергу, польський уряд діяв так, ніби Східна Галичина була на сто відсотків польською територією. Він запроваджував свій контроль за політичним, культурним і економічним життям регіону і повністю ігнорував інтереси українців.

Враховуючи міжнародну громадську думку, поляки, однак, неодноразово проголошували свою готовність поважати національні права українців та інших національних меншостей, які мешкали на території Польщі. Це зобов'язання було фактично зафіксоване в їхній конституції. Тому в 1923 р., після того як польський уряд ще раз запевнив західні держави в тому, що він надасть населенню Східної Галичини автономію, дозволить застосування в адміністративних справах поряд з польською українською мови і відкриє університет для українців, Рада послів визнала польський протекторат над Східною Галичиною. Це рішення було деморалізуючою поразкою українців-галичан, тому що віддавало їх на милість заклятих ворогів.

Незважаючи на свою дискримінаційну політику, Польща була державою, яка ґрунтувалася на конституційних принципах. Хоча у певні періоди виборами до її двопалатного парламенту маніпулювали, вони у більшості випадків були відносно вільними. Навіть після 1926 р., коли маршал Юзеф Пілсудський здійснив військовий переворот, влада законна залишилася у силі (хоча вона нерідко інтерпретувалася на користь інтересів польської держави). Завдяки цьому польські закони надавали українцям засоби (хоча й обмежені) протидії або хоча б протесту проти польської державної політики. Це означало, що, незважаючи на статус людей другого сорту, з політичної точки зору українське населення Польщі знаходилося у кращому становищі, ніж їх брати в СРСР.

Новостворена Польська держава мала у своєму складі один з найвищих у всій Європі процентів національних меншостей. В 1921 р. близько однієї третини її 27-мільйонного населення становили українці, білоруси, євреї, німці і представники інших національностей. У кількісному відношенні українці набагато випереджали інші національні меншості. Їх налічувалося майже 5 млн. чол. — близько 15% усіх мешканців держави. Статистичні дані щодо національних меншостей були надто дискусійним питанням у Польщі між двома світовими війнами. Польські джерела стверджували, що в країні мешкали тільки 4,5 млн. українців. Водночас українці наполягали на тому, що їх налічувалося 6 млн. чол. Таким чином, чисельна перевага польської більшості була не настільки великою, щоб повністю і вперто ігнорувати національні прагнення непольського населення.

Українці в Польщі жили у двох окремих общинах (й уряд робив усе можливе, щоб підкреслити різницю між ними). Більшість українців мешкала в тій частині Східної Галичини, яка до цього належала Габсбурзькій монархії, або у малій Польщі (Малопольська Вщодня), як її тоді називали. У 1920 р. ця територія була додатково поділена на три воеводства (або провінції) — Львівське, Тернопільське і Стані-

славське. Будучи переважно греко-католиками, понад 3 млн. українців-галичан становили національно свідомий і відносно добре організований народ. Решта українців мешкала на Волині, Поліссі та в Холмщині (територіях, які Польща придбала у Росії). Вони становили приблизно 2 млн. чол. і в основному сповідували православ'я; з політичної, соціально-економічної і культурної точки зору вони були недо-розвинутими.

Політика Польщі щодо українців

Зазіхання на землі, що були заселені західними українцями, Польща обгрунтовувала аргументами історичного характеру. В кінці XVIII ст. ця територія була частиною Польської Співдружності і на цій підставі поляки вважали, що вона має увійти до складу Польської держави, що виникла у 1919 р. Присутність на цих землях сильної і домінуючої польської меншості підкріпляла цю точку зору. Всіх інших уряд мав намір полонізувати. Віра в ефективність цього заходу ґрунтувалася на двох постулатах: польська культура настільки приваблива, що непольські народи охоче приймуть її; національні рухи меншостей надто слабкі для того, щоб чинити опір.

Польська політика щодо українців, яка в цілому мала репресивний характер, здійснювалася у різних формах. В той час як могутні, ультранационалістичні демократи на чолі з Романом Дмовським, підтримані польською меншістю Східної Галичини, були постійними прибічниками войовничої антиукраїнської політики, деякі високоавторитетні польські діячі — такі, як Леон Василевський і Тадеуш Голово-носинах — енергійно закликали до поміркованості і гнучкості у взаємовідносинах з національними меншостями. Центральні органи влади у Варшаві час від часу робили поступки українцям, але місцеві адміністратори, чиновники від поліції і воєначальники, які були прихильниками твердої лінії, відмовлялися втілювати їх у життя. Політичний курс щодо українців був також неоднаковим у різних регіонах Польщі. Так, губернатор Волині Генрік Жозевський робив спроби заохотити українців подавати допомогу Польській державі, обіцяючи їм за це ряд поступок, а водночас репресивні заходи уряду в сусідній Галичині досягли апогею бруталності. Нарешті, існувала суперечність між підтримкою польським урядом східноукраїнського уряду на вигнанні з центром у Варшаві (що могло бути корисним у випадку війни з СРСР) і його відмовою визнати політичні інтереси західних українців.

Однак, врешті-решт, польський уряд щодо української меншості проводив конфронтаційну політику. В 1924 р. він видав закон, який забороняв застосування української мови в урядових установах.

Того ж самого року міністр освіти Станіслав Грабський, який був відвертим антиукраїнцем, запровадив реформу — славнозвісний «закон Грабського», — який перетворив більшість україномовних шкіл у двомовні, де переважно вживалася мова польська. Українців було виключено з Львівського університету, його українські кафедри було розпущено, а обіцянка про заснування на урядові кошти українського університету ніколи не здійснилася.

Особливо характерною рисою цієї ранньої польської політики щодо селянства стала реалізація програми з колонізації. З метою посилення полонізації у східних прикордонних районах у 1920 р. уряд почав переміщати до Східної Галичини і Волині польських переселенців. Спочатку більшість колоністів (і особливо — на Волині) становили ветерани армії, пізніше — «цивільні» переселенці. Незважаючи на те, що Галичина була одним з найбільш багатолюдних регіонів Європи, польські переселенці отримали великі ділянки кращої землі, а також щедрі грошові субсидії. Ті, хто вирішив не працювати на землі, здобували

привілейоване становище. Їм пропонувалися посади міських поліцейських, поштових і залізничних службовців і дрібних чиновників. Українські джерела свідчать, що до 1938 р. до сіл Східної Галичини і Волині переїхали близько 200 000 поляків. Ще 100 000 оселилися у містах. Польські ж дослідники стверджують, що загальна кількість колоністів становила менш ніж 100 000 чол. Будучи досить малим для того, щоб привести до значних змін в етнічному складі східних земель, наплив нових мешканців з Польщі був достатньою мірою значним, щоб викликати обурення українців.

Хоча переворот Пілсудського у 1926 р. ознаменував собою початок більш авторитарного польського уряду, із самого початку його діяльності з'явилися ознаки того, що його відносини з українцями можуть поліпшитися. Цей новий підхід уособлював у собі Генрік Жозевський, призначений губернатором Волині в 1927 р. Йому певною мірою вдалося завоювати лояльне ставлення з боку українського селянства шляхом розподілення великої кількості урядових земель серед місцевих жителів. Він також зробив обмежені поступки політичному керівництву волинських українців, намагаючись водночас ізолювати його від «деструктивного впливу» націоналістично настроєних галичан. Проте релігійна дискримінація щодо православних на Волині і тверда опозиція представників міської влади і польських націоналістів врешті-решт підірвали заходи Жозевського.

Українсько-польські стосунки значно погіршилися під час великої депресії, яка найбільш сильно позначилася на сільськогосподарських районах, заселених українцями. Селяни страждали не стільки від браку робочих місць, скільки від катастрофічного зменшення власних прибутків, що було наслідком падіння попиту на їхню продукцію. В ті роки економічної кризи чистий доход з акру землі зменшився у дрібних селянських господарствах на 70—80%. За таких обставин обурення українських селян польськими колоністами, які отримували щедрі субсидії, і багатими польськими землевласниками зростало. Почуття безнадійності у середовищі української інтелігенції, а особливо молодих і тих, хто не мав роботи, також посилювалося, оскільки усі місця в державному апараті незмінно займалися поляками. Тому коли радикально настроєні українські націоналісти закликали до активного опору пануванню поляків, їх відразу ж підтримувала українська молодь.

Умиротворення

Влітку 1930 р. прокотилася хвиля нападів на власність поляків у Галичині. Вони звичайно відбувалися у формі підпалювання продукції польських маєтків. Було зафіксовано близько 2200 таких актів. Уряд відповів на це масовим терором. У середині вересня великі поліцейські та кавалерійські підрозділи поляків ринули в українські села і розпочалася кампанія «умиротворення», спрямована на відновлення порядку. Озброєні підрозділи, що керувалися принципом колективної відповідальності, зайняли близько 800 сіл, руйнуючи центри української общини і бібліотеки, конфіскуючи власність і селянську продукцію і розправляючись з тими, хто чинив опір. Понад 2 000 українців — в основному учнів, студентів і молодих селян — було заарештовано. Приблизно третину їх було засуджено на тривалі строки ув'язнення. Українців — депутатів парламенту тримали під домашнім арештом для того, щоб не дати їм можливості брати участь у виборах, які відбувалися в той час. Виборців українського походження шляхом терору примушували голосувати за польських кандидатів.

Протести українців до Ліги націй привернули увагу міжнародної громадськості до становища української меншості у Польщі взагалі, і до кампанії по «умиротворенню» зокрема. Однак в той час, коли

європейські (і особливо — англійські) політичні діячі засудили поведінку поляків, комітет Ліги націй звинуватив українських екстремістів за те, що вони спровокували цю акцію. Хоча польський уряд незабаром припинив безпорядки, його дії зрештою лише збільшували обурення українців, заохочували екстремістські елементи з обох боків, ускладнюючи пошук конструктивних рішень.

Хоча «умиротворення» принесло у село якусь подобу порядку, воно не зламало рішучості молодих, радикально настроєних націоналістів чинити опір польському режимові. ОУН (Організація українських націоналістів) тільки змінила тактику і на початку 30-х років сконцентрувала свої зусилля на організації убивств провідних польських політичних діячів та урядовців і пограбуванні поштових закладів. У свою чергу, уряд продовжував свою безкомпромісну політику щодо українців. Він скасував самоврядування в селах і запровадив там адміністрацію, що складалася з польських чиновників. У 1934 р. у Березі Картузькій було організовано концентраційний табір для 2 000 політичних в'язнів, більшість яких була українцями. Пізніше, у тому ж році, Польща скасувала своє зобов'язання охороняти права національних меншостей в країні.

Така політика уряду свідчила про його перехід на ультраправі позиції. В 1935 р., за новою конституцією, влада парламенту була обмежена — вона сконцентрувалася в руках маршала Пілсудського. Процес виборів було реорганізовано таким чином, щоб уряд мав право схвалювати або відкидати кандидатів до виборчих установ. Після смерті Пілсудського, того ж самого року, дедалі зростаючу роль у політиці уряду почала відігравати військова кліка. Внаслідок цього Польська держава «завершила перехід від демократично-парламентського устрою до тоталітарного»³⁶.

Спроби компромісу

Проте і в польському, і в українському таборах були і помірковані елементи, які вже не могли миритися з польсько-українською конфронтацією, з української сторони пропагандистом компромісу виступило УНДО (Українське Національно-демократичне об'єднання) — найбільш велика українська політична партія. Її керівники були явно розчаровані насильницькими діями ОУН і тими каральними акціями проти українців, що вона провокувала. Вони також знаходилися під впливом сильного українського кооперативного руху (який для ефективного функціонування потребував стабільності), що примушувало їх працювати на зближення. Польська сторона теж виявляла ознаки того, що вона бажає піти на компроміс. У 1933 р. уряд заснував «Польсько-український бюлетень» — журнал, який пропагував позитивні аспекти українсько-польських відносин. Незабаром прем'єр-міністр Польщі Вацлав Жедржеєвич прилюдно визнав, що помилки робилися «обома сторонами». Знаменним був той факт, що вбивство оунівцями у 1934 р. Броніслава П'єрацького — міністра внутрішніх справ Польщі — прискорило процес зближення, оскільки і УНДО, і митрополіт Шептицький суворо засудили цю акцію. Таким чином, у 1935 р. було закладено ґрунт для обмеженої угоди між урядом і УНДО, що стала відомою як «нормалізація».

Угода закликала українців формально визнати пріоритет інтересів Польської держави і віддати свої голоси за новий державний бюджет. В обмін на це уряд дозволив кандидатам УНДО взяти участь у виборах. Це значно посилило українське представництво в парламенті. Після виборів уряд зробив ще кілька серйозних поступок. Керівник УНДО Василь Мудрий був обраний віце-маршалом (спікером)

³⁶ Tazbier J. Dzieje Polski.— Warszawa, 1976.— S. 736.

сейму. Більшість українських в'язнів у Березі Картузькій було визволено, а деякі українські економічні установи одержали грошові кредити. Багатьом членам УНДО здавалося, що життя під владою Польщі може стати стерпним, особливо в порівнянні з тими жахами, яких зазнавали у той час українці в Радянському Союзі.

Проте «нормалізація» була схвалена не усіма українцями. Інакше мислячі члени УНДО та інші політичні партії піддали критиці керівництво УНДО за те, що воно «прийняло крихти з польського столу». Невипадково радикально настроєні націоналісти відкидали «нормалізацію» і продовжували свою революційну діяльність. Нарешті, глибоко укорінена недовіра відносно поляків в українському суспільстві у цілому посилювала скептичне ставлення щодо успіху зближення. Позиція поляків та їх дії також працювали на зрив політики «нормалізації». Незважаючи на поступки центрального уряду, в східних воєводствах майже кожний губернатор, голова округу і навіть начальник міської поліції дотримувався незмінно жорсткого методу «поводження» з українцями. Чиновники у своїй політиці користувалися підтримкою місцевої польської меншості. І справді, коли натовпи поляків руйнували українські установи, вони нерідко робили це у секретній змові з польськими чиновниками. Польська молодь, об'єднана в напіввійськових підрозділах — «Стрельжці» — часто тероризувала українців під прапором підтримки законності та порядку. У 1939 р. прикордонна поліція, яка наводила жах на жителів, здійснювала «міні-пасифікацію» в прикордонних з Радянським Союзом районах, населених українцями.

Можливо, найбільш запеклим противником «нормалізації» були польські військові. Коли у кінці 30-х рр. посилилася загроза війни, армійське керівництво вважало, що опозиційні українці становлять основну загрозу державній безпеці. Щоб зняти гостроту цієї проблеми, армія застосовувала тактику «поділяй і володарюй». В 1938 р. вона розпочала кампанію, метою якої була підтримка україномовних гуцулів, лемків та бойків, які жили в Карпатах й усвідомлювали себе як окремі народи, що не є частиною більш великої української нації. Були зроблені спроби розвинути лемківський діалект як окрему мову. Лемків закликали переходити з греко-католицької віри до православної, щоб створити бар'єр між ними і українцями-галичанами. Одним з варіантів цієї політики стали спроби військових переконати збідніле, або «босоноге», українське дрібне дворянство (становище якого, за винятком дорогоцінних дворянських титулів, було тотожне становищу українського селянства), що і в національному, і в соціальному відношенні воно відмінне від селян.

Тим часом на Волині польська влада продовжувала наступ на православну церкву — головну опору української своєрідності в цьому регіоні. Стверджуючи, що більшість церков на Волині і Холмщині вже колись належали греко-католикам і романо-католикам, органи влади передали їм близько 150 православних церков, а ще 190 — зруйнували. Отже, з 389 православних церков, які діяли на Волині у 1914 р., у 1939 р. продовжувала функціонувати тільки 51. Подібний тиск було застосовано на сусідніх територіях Холмщини і Полісся, де озброєні банди колоністів, які звалися «Кракус», методами терору примушували місцевих жителів приймати католицизм і де управління православною церквою, теологічна підготовка священників і навіть проповіді велися польською мовою.

Соціально-економічні умови

Незважаючи на великі політичні перетворення, яких зазнали західні українці в результаті краху Австро-Угорської та Російської імперій, боротьби за незалежну державність і власного входження до

складу Польщі, ті соціально-економічні умови, за яких вони жили, залишилися у своїй основі такими ж, якими вони були раніше. Заселені українцями землі, котрі становили близько 25% усієї території Польщі, залишалися слабо розвинутими аграрними внутрішніми колоніями, що постачали дешеvu сировину у центральні райони Польщі й купували її дорогі промислові товари.

Навіть за польськими стандартами українці являли собою надмірно аграрне населення. Так, серед поляків 50% становили селяни, а серед українців — 80%. Тільки 8% українців були промисловими робітниками (у порівнянні з 20% у поляків). Крім цих вузьких місць у власній структурі, українське населення змушене було мати справу з такими проблемами, як: розруха воєнних часів; дискримінаційна економічна політика уряду; вплив великої депресії. Отже, тяжке соціально-економічне становище західних українців під польською владою залишилося таким само невтішним, як їхній політичний статус.

Як і слід було чекати, головні економічні труднощі пов'язувалися з сільським господарством, де існували ті ж проблеми, що й до війни — такі, як аграрне перенаселення і крихітні ділянки землі. У воєводствах Польщі, заселених українцями, близько 1,2 млн. селянських господарств володіли 60% усієї землі. Найбільшої гостроти ця проблема набула у Галичині, де розмір понад 75% усіх селянських ділянок був меншим за 10 акрів. Водночас близько 2 тис. великих маєтків (іноді по 10—20 тис. акрів), які належали полякам, займали близько 25% землі. На Волині, де кількість великих землевласників — поляків була меншою, а ґрунт — більш родючим, ділянки селян були більшими; отже, умови життя села тут були дещо кращими.

Щоб пом'якшити гострий брак землі, уряд у 20-ті роки заохочував розділ великих маєтків. Проте від виконання цієї програми українці Галичини виграли мало, тому що більшість розділених земель переходила до польських селян і новоприбулих колоністів. Еміграція також виявилася менш ефективним, ніж раніше, засобом у справі зниження масштабів аграрного перенаселення, тому що у міжвоєнний період Сполучені Штати і (меншою мірою) Канада зменшили кількість іммігрантів. Внаслідок цього лише близько 170 тис. західних українців емігрували в той час.

Як і раніше, промисловість надавала небагато можливостей українському селянинові, який прагнув поліпшити свою долю. На східні прикордонні райони припадала непропорційно мала частка польської промисловості, що швидко розвивалася; ця частка навіть зменшилася у 30-ті рр., коли уряд сприяв промислому зростанню центральної Польщі, ігноруючи водночас непольські воєводства. Тільки близько 135 тис. західних українців працювали як робітники — переважно у лісництві та нафтовій промисловості. Львів з його 300-тисячним населенням, більшість якого становили поляки та євреї, залишався найбільшим міським центром Галичини.

Як і до початку першої світової війни, інтелігенція продовжувала займати провідні позиції у політичній, культурній і навіть соціально-економічній сферах західноукраїнського суспільства. Однак на відміну від XIX ст., коли велику кількість представників цього класу становили священники, у міжвоєнний період переважна більшість інтелігенції була світською. Польські вчені стверджують, що у 30-ті рр. до інтелігенції належало близько 1% західноукраїнського працюючого населення, або приблизно 15 тис. чол. (у поляків ця цифра дорівнювала 5%)³⁷. Головною причиною того, що кількість українців, які здобули освіту, становила невелику частку населення, була політика польського уряду, який ускладнював доступ до освіти особам непольського походження. Так, у

³⁷ Drodowski M. Społeczeństwo, Państwo, Politycy II Rzeczypospolitej.— Kraców, 1972.— S. 24.

Львівському університеті українці становили менш як 10% від усієї кількості студентів.

Більша частина українських інтелігентів заробляла собі на хліб, працюючи вчителями або у швидко зростаючому кооперативному русі. Певна кількість українців почала посідати й такі професії, як юриспруденція, медицина, фармацевтика і машинобудування, що довгий час були монополією поляків та євреїв. Однак типова кар'єра для «білих комірців» у Східній Європі — державна служба — була практично закрита для кваліфікованих українців. Та позитивним аспектом цієї ситуації стало те, що багато освічених молодих українців змушені були працювати на селі, що зумовило його значний культурний і соціально-економічний розвиток. Проте труднощі, пов'язані з працевлаштуванням, особливо під час депресії 30-х років, значно погіршили вже і так надзвичайно тяжке матеріальне становище інтелігенції. Це також підкидало дров у багаття обурення польським режимом і зміцнило освічених українців у переконанні, що їхні проблеми можна розв'язати лише за умов створення власної держави.

Відповідь українців

Через те, що характер українсько-польських взаємин у міжвоєнні роки визначався переважно урядом, дії українців у той період, головним чином, були реакцією на його заходи. У своїй масі, як і раніше, українці виступали проти польського режиму і виражали свою опозиційність двома способами: або легальною діяльністю, яка не ставила під загрозу їх і так незавидне становище, або ж насильницькими, революційними діями. З цих двох методів боротьби більш поширеним був перший.

Хоча «легалісти» ніколи не відкидали мету врешті-решт об'єднати усіх українців в одній демократичній державі, вони сконцентрували свої зусилля на збереженні тих здобутків, що їх українці одержали за австро-угорської влади, і захисті їх від дискримінаційної політики Польської держави. Вони брали участь у функціонуванні політичної системи Польщі через легальні українські партії, перебудовували і розвивали кооперативний рух і намагалися захистити українську школу. Вдосконалюючи цей «органічний сектор» українського суспільства, «легалісти» сподівалися на те, що українці краще підготуються для досягнення незалежності. Така конструктивна позиція приваблювала головним чином стабільний елемент українського суспільства — членів довоєнного істеблішменту, духівництво, представників інтелігенції та заможних селян.

Політичні партії

Будучи країною, надзвичайно розколотою у політичному відношенні, Польща у 1925 р. мала 92 зареєстровані політичні партії, 33 з яких були представлені в парламенті. Ця схильність до політичної диференціації виявилася також і серед українців. Охоплюючи ідеологічний спектр від крайнього лівого крила до крайнього правого, українці мали близько 12 політичних партій, що відбивали дуже різні політичні традиції «австрійських» українців Східної Галичини, які були вороже настроєні щодо «російських» українців Полісся, Волині і Холмщини.

Існувала, проте, одна партія, яка була більш чисельною і впливовою, ніж всі інші, взяті разом, — УНДО. Її було створено в 1925 р. з кількох дрібних політичних груп і тих, хто облишив лави Трудової партії. Цей союз був прямим спадкоємцем довоєнних національних демократів — провідної української партії, що діяла до і під час польсько-української війни 1918—1919 рр. Будучи в своїй основі партією ліберальною, вона виступала за конституційну демократію й українську незалежність. Щоб

підготувати українців до власної державності, вона підтримувала політику «органічного розвитку» і аграрну реформу. Відзначаючись порівняно гнучкою тактикою, вона виступила з ініціативою «нормалізації» українсько-польських відносин. Однак у проведенні своєї компромісної політики УНДО наштовхувалося на труднощі: це, з одного боку, репресивні заходи польського уряду, а з іншого, — дії по-екстремістському настроєних українських націоналістів.

Через те що більшість українських активістів, включаючи переважну більшість представників інтелігенції і духівництва, перебувала у лавах УНДО, це була партія українського істеблішменту. Її члени контролювали чимало українських фінансових, кооперативних і культурних установ, й, зокрема, найбільш впливову західноукраїнську газету — «Діло». Під час виборів УНДО завоювало близько 600 тис. голосів і здобуло переважну більшість українських депутатських місць у парламенті. До найбільш визначних керівників партії належали Дмитро Левицький, Василь Мудрий, Стефан Баран, Остап Луцький, Милена Рудницька і Іван Кедрін.

Соціалістичні тенденції у середовищі західних українців були сильними, але фрагментарними. Їх головним представником була Радикальна партія, найстаріша з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого розподілу землі між селянами, обмеження приватної власності і відділення церкви від держави. Однак у цій програмі також наголосувалося на тому, що цих цілей можна досягти лише за умови побудови незалежної держави, яка об'єднає всіх українців. Тому в 20—30-ті рр. представники Радикальної партії, які були великими прихильниками Західноукраїнської республіки, енергійно виступали проти Польщі і СРСР — головних противників української незалежності.

У 30-ті рр. радикалів налічувалося близько 20 тис. членів; більшість з них були селянами, сільськогосподарськими робітниками і у деяких випадках — представниками інтелігенції. Під час виборів 1928 р. партія одержала близько 280 тис. голосів. Незважаючи на те, що їхній центр знаходився на Галичині, радикали розгорнули енергійну діяльність з тим, щоб поширити свій вплив на Волинь, Полісся і Холмщину. 1926 р. вони об'єдналися з меншою за чисельністю Українською соціалістичною революційною партією і утворили Українську радикальну соціалістичну партію. Серед найбільш відомих її керівників були такі ветерани руху, як Лев Бачинський і Іван Макун. В той час як радикали тяжіли до націоналізму, інша довоєнна українська соціалістична партія — нечисленні і слабкі соціал-демократи на чолі з Львом Ганкевичем — схилилися до комунізму.

У 20-ті рр. на Західній Україні швидко поширювалися прорадянські погляди. Значною мірою це була реакція на підтримку західними державами Польщі і на її гноблення своїх національних меншостей. Більше того, політика українізації в Радянській Україні, а також відродження селянства в умовах непу приваблювали західних українців. Щоб посилити ці тенденції, Ради призначали своїми представниками у Львові українців і намагалися здобути собі прихильність західноукраїнських інтелігентів та студентів, похваляючись досягненнями Радянської України і обіцяючи їм керівні посади та теплу зустріч на українській землі.

Внаслідок цього певна кількість західноукраїнських інтелектуалів і вчених — таких, як Михайло Лозинський, Антон Крушельницький і Степан Рудницький, а також сотні студентів емігрували до Радянської України (де майже всі загинули під час чисток 30-х рр). Хоча Товариство Шевченка у Львові не встановлювало формальних контактів з радянським урядом, воно розвивало інтенсивні зв'язки з Українською Академією наук у Києві. Кооперативи Західної України обмінювалися дослідженнями та інформацією із своїми радянськими колегами. Західноукраїнський уряд на вигнанні, очолюваний Євгеном Петрушевичем,

після 1923 р. зайняв відкрито прорадянську позицію; це зробила й велика частина керівництва УНДО. Проте вік цих прорадянських тенденцій був коротким. У 30-ті рр., коли новини про терор та жахи колективізації, голод і чистки дійшли до Західної України, вони швидко зникли.

Однок прорадянські настрої спочатку сприяли виникненню певної кількості легальних і нелегальних організацій. Так, у 1919 р. невелика група галичан, більшість яких були військовополоненими, що перебували в Росії під час революції, створила Комуністичну партію Східної Галичини. Коли Червона Армія на короткий час у 1920 р. зайняла частину Галичини, ці комуністи-галичани, у складі яких були українці, поляки та євреї, утворили ефемерний «уряд». У 1923 р. партія змінила свою назву на Комуністичну партію Західної України (КПЗУ) і, піддаючись тискові з боку Комуністичного Інтернаціоналу, стала автономною частиною Польської Комуністичної партії. Та навіть у такому становищі українські керівники цієї багатонаціональної партії,— такі, як Карл Максимович і Роман Кузьма,— наполягали на тому, що потрібно зберегти її український характер, демонструючи при цьому вражаючу ступінь власної незалежності. Вони надавали енергійну підтримку Шумському і націонал-комуністичним тенденціям в Радянській Україні, вносячи подібні питання на розгляд всього міжнародного комуністичного руху. Зайнята ними позиція призвела до усунення українського керівництва КПЗУ, але не покінчила з жорстокою фракційною боротьбою у лавах партії. У 1938 р. партія була розпущена за наказом Сталіна. В 30-ті рр. в КПЗУ налічувалося понад 4 тис. членів, приблизно половину з яких становили українці, а решта — поляки та євреї, що жили у Західній Україні.

Будучи нелегальною, підпільною, КПЗУ в 1926 р. підтримала утворення легальної, широкої, фронтового типу організації, яку було названо «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» («Сельроб»). Це було зроблено для того, щоб здійснювати більший вплив на маси. Спочатку об'єднання очолювали Кирило Валницький, лівий русофіл, і Павло Васильчук, український соціаліст з Волині. Внутрішні конфлікти, подібні тим, що свого часу поклали край існуванню КПЗУ, незабаром розкололи цю організацію на праву фракцію, яка підтримувала українські національні цілі, і на ліву, що мала промосковську орієнтацію. У 1928 р., коли організація досягла великої популярності, у «Сельробі» налічувалося 10 тис. членів. Він одержав близько 240 тис. голосів, більшість яких віддали жителі Волині та Холмщини на підтримку національно свідомих членів правої фракції. Проте політика Сталіна сприяла тому, що «Сельроб» втратив авторитет серед мас, і коли у 1932 р. польський уряд розпустив його, мало хто протестував з цього приводу.

Решта українських партій були нечисленими, слабкими і схильними до співробітництва з польським урядом. Одна з них — Українська католицька партія на чолі з Григорієм Хомишиним — безуспішно намагалася схилити маси до клерикального консерватизму. Русофіли, чий вплив швидко сховався нанівець, заснували Російську селянську і Російську аграрну партії, які у 1931 р. злилися. Проте це не заважало багатьом їх рядовим членам переходити до українських партій.

Кооперативний рух

«Покладайся на власні можливості!» — таким було гасло активістів з «органічного» сектору західноукраїнського суспільства. Це означало: оскільки ніхто — і, звичайно, польський уряд також — не буде допомагати українцям в їхніх справах, вони мусять допомогти собі. Кооперативи вважалися одним з найкращих засобів досягнення такої мети. До 1914 р. їх головною функцією був економічний розвиток. За польської влади ця функція наповнилася більш широким змістом:

кооперативний рух почав розглядатися як школа самоврядування і засіб економічного самозахисту. І справді, одним з його лозунгів було: «У кооперативах люди вчать бути господарями власної землі».

Головним фактором, що сприяв посиленню ролі кооперативів, стали тисячі ветеранів української армії, які вступили до них. Патріотично настроєні, політизовані й прикро вражені своєю поразкою, вони розглядали кооперативи як засіб продовження боротьби за українську справу: «Працюючи в кооперативах, ми знову стаємо солдатами нації». Кожний організований кооператив, кожний виріб, послуга, яку він надав людям, кожна копійка, що потрапила не до польської, а української кишені, вважалися ударом по ворогу і наступним кроком до незалежності. Праця в кооперативах мала також і практичний аспект: в багатьох випадках вона надавала ветеранам єдину можливість влаштуватися на роботу.

Кооперативи швидко перетворилися у майстерно діючу організацію. Кредитні спілки об'єдналися в асоціацію, яка здобула назву «Центробанк»; спілки сільських споживачів і торгіві утворили «Центроспілку», спілку молочних кооперативів було названо «Маслоспілка»; роздрібних торговців міста представляла Народна торгівля. Ревізійна спілка українських кооперативів (РСУК) об'єднувала всі кооперативи, перевіряла їхні рахунки в банках, організувала навчання персоналу і здійснювала щодо кооперативів загальне керівництво. Авторитет РСУКа значно посилювався завдяки високій кваліфікації й відданості справі деяких його керівників, і особливо Остапа Луцького та Юліана Павловського.

У міжвоєнний період у кооперативному русі головну роль відігравали кооперативи сільських споживачів і торговельні. Завдяки їм розв'язувалася головна проблема, з якою стикалося селянство (низькі ціни, за які вони продавали свою продукцію, і високі — на промислові товари). Найбільших успіхів у торгівлі своїми продуктами досягли кооперативи «Маслоспілки». Вони домінували на західноукраїнському і навіть на великій частині польських ринків.

Статистика свідчить про швидке зростання кількості кооперативів. У 1921 р. в Східній Галичині налічувалося 580 українських кооперативів; у 1928 р. їх чисельність збільшилася до 2 500, а до 1939 р. наближалася до 4 тис. Загальна кількість людей, яка працювала в кооперативах напередодні другої світової війни, становила понад 700 тис. чол. Вони забезпечували роботою більш як 15 тис. українців. Щоправда, близько 90% усіх кооперативів знаходилися у Східній Галичині; на Волині, у Холмщині й Поліссі українців примушували вступати до польських кооперативних асоціацій. Однак українці мали удвічі більшу кількість кооперативів, ніж поляки, незважаючи на те, що останні користувалися підтримкою уряду.

Слід відзначити, що українські кооперативи також нашкоджувалися на серйозні перешкоди. Так, стурбовані їхнім зростанням, польські урядовці поставили собі за мету блокувати їхній дальший розвиток. У своїй тактиці вони заявляли про те, що звіти цих кооперативів заповнювалися неправильно, що порушувалися будівничі та гігієнічні правила. Хоча українські кооперативи були численними і добре організованими, вони значно поступалися своїм багатством польським, а брак капіталів обмежував їх роль в економіці. Незважаючи на ці труднощі, кооперативи прискорили суспільне піднесення і національне об'єднання українців Галичини і продемонстрували їхнє бажання взяти свої справи у власні руки.

Освіта

Як і можна було очікувати, в умовах українсько-польської конфронтації освіта була делікатною і важливою справою. Українці хотіли, щоб школа поряд з наданням їхнім дітям освіти підносила рівень їх

національної самосвідомості та культурного розвитку. З свого боку, поляки сподівалися, що система освіти перетворить представників інших національностей у лояльних громадян Польської держави. Поляки розширяли масштаби початкової освіти, особливо в недорозвинутих районах — таких, як Волинь, Полісся і Холмщина; до початку 30-х років рівень неосвіченості у районах Польської держави, заселених українцями, скоротився до 28% (хоч і залишився значно більш високим на Волині). Однак в той же час україномовні школи, які були запроваджені за австро-угорської влади, систематично закривались під приводом перетворення їх у двомовні школи. З більш як 2400 українських початкових шкіл, які функціонували у 1912 р., у 1937 р. залишилося тільки 352. На Волині кількість українських шкіл за той період зменшилася з 440 до 8. На рівні середньої освіти ситуація для українців була теж загрозливою: у 1931 р. на 16 000 поляків була одна польська гімназія, в той час як одна українська гімназія припадала на 230 000 українців.

Дискримінація щодо українців у галузі освіти була також очевидною й на університетському рівні. Уряд не виконав свою обіцянку заснувати окремий український університет і систематично чинив українцям перепони на шляху здобуття університетської освіти. Тому у 1920 р. українці заснували «таємний» університет у Львові. Організований без дозволу органів влади, університет пропонував слухачам широке коло імпровізованих курсів, які конспіративно вивчалися в ізольованих кімнатах та підвалах. В період своєї найактивнішої діяльності університет мав 54 професори, 3 факультети, 15 відділень і близько 1500 студентів. Після того, як уряд закрив ці курси у 1925 р., багато студентів-українців виїхали з Польщі з метою навчання за кордоном, насамперед — у Чехословаччину. Цією дискримінаційною політикою уряд досяг лише того, що багатьма освіченими українцями оволоділи войовничі антипольські та політичні радикальні настрої.

Спробу задовольнити потребу українців в середній освіті зробила «Рідна школа» — товариство з освіти, яке до початку 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та недільних шкіл. Їх діяльність забезпечувалася внесками учнів, кількість яких різко зросла (з 5000 у 1914 р. до понад 100 000 у 1938 р.), й значною фінансовою допомогою з боку емігрантів у Сполучених Штатах і Канаді. Головну роль у задоволенні загальних культурних потреб відігравало товариство «Просвіта», «мати» всіх західноукраїнських організацій. У 1939 р. в його системі працювало понад 360 000 чол. Воно надавало допомогу широкій мережі читалень, публікувало матеріали освітнього характеру та організувало навчання на багатьох різних курсах.

Схильність галичан до організаційної діяльності поширилася також й на інші сфери. Різні довоєнні організації молоді — такі, як «Сокіл» та «Луг» (Стара Січ), що функціонували, головним чином, на селі, продовжували свою діяльність, тоді як нові організації (такі, як «Пласт» — рух скаутів, що почався у 1911 р.) привертали до своїх лав представників міської інтелігенції та готували їх на майбутніх керівників суспільства. Уряд, переконаний в тому, що рух скаутів являв собою гніздо націоналізму, у 1930 р. заборонив його. Важливим показником успішної організаційної діяльності західних українців у міжвоєнний період стало зростання жіночого руху. Віддана справі створення нової, національно свідомої, культурно розвиненої та соціально й економічно прогресивної жінки, «Спілка українок», заснована у 1920 р., через десять років мала у своїх лавах 45 000 членів. Під здібним керівництвом депутата парламенту Милени Рудницької вона проводила широку освітню, добродійну і культурну діяльність. Спілка також мала добре розвинуті зв'язки з міжнародними жіночими організаціями.

Церкви

Найбільш великою, впливовою і багатою організацією Західної України була, звичайно, греко-католицька церква. Проте в ролі цієї установи для галицького суспільства відбулися разючі зміни. На відміну від ХІХ ст., коли ця церква для українців Галичини була єдиною конфесією, у міжвоєнний період вона стала однією (хоча й найбільш великою) з багатьох церков і через це вже не могла розраховувати на незаперечну лояльність галицьких українців.

У кінці 30-х років церква мала понад 4 млн. віруючих у майже 3000 парафіях. Їй також належали мережа молодіжних і жіночих об'єднань, періодичні видання. Вона навіть мала власну політичну організацію — Українську католицьку національну партію. Вміння церкви мобілізувати молодь, особливо із сіл, засвідчив масовий мітинг «Молодь за Христа», на якому зібралося понад 50 000 учасників. Церква досягла успіхів й на освітньому рівні. В 1928 р. вона заснувала єдиний вищий український учбовий заклад в Польщі — Теологічну академію у Львові, ректором якої був Йосип Сліпий. Було також засновано три нові семінарії.

Найзначнішим активом греко-католицької церкви у міжвоєнний період було те, що вона мала свого незаперечного лідера, митрополита Андрія Шептицького. Здобувши загальний авторитет завдяки силі свого характеру, широті поглядів й гуманізму, він був єдиною найбільш впливовою фігурою у західноукраїнському суспільстві. Посилило його популярність те, що митрополит обстоював греко-католицьку церкву як окрему українську установу, що повинна була зберігати східні релігійні традиції та підтримувати національні інтереси свого народу. Така позиція привела його до конфлікту з частиною церковної ієрархії на чолі з єпископом Хомишиним і Базилівським орденем, які вважали за краще підкреслювати зв'язки церкви з римським католицизмом, а не її окремість.

Великим також був вплив митрополита на політичні справи. В 1930 р. він енергійно протестував проти кампанії «пацифікації», а через п'ять років підтримав політику «нормалізації». Підтримуючи тісні стосунки з поміркованими елементами у лавах УНДО, він піддавав нищівній критиці як екстремістськи настроєних націоналістів, так й комуністів, постійно підкреслюючи при цьому, що люди повинні набути вищих цінностей і більш широкого погляду на життя.

На Волині, Поліссі та Холмщині православну церкву відвідували близько 2 млн. українців. На відміну від греко-католицької церкви, вона не користувалася покровительством Риму і через те була більш уразливою щодо репресивної політики Польщі. В 1924 р. уряд наполіг на тому, щоб православна церква Польщі розірвала свої зв'язки з Московською патріархією і оголосила себе автокефальною (церковно незалежною). Хоча русофільські настрої були, як і раніше, притаманні вищим представникам церковної ієрархії, український вплив помітно посилювався на рівні прихожан, коли українську мову почали використовувати в літургії, релігійних публікаціях та семінаріях. Стурбований такою ситуацією, польський уряд наполіг на запровадженні в церковній службі польської мови і почав кампанію за перехід людей з православної віри в католицьку. Супроводжувалася ця кампанія руйнуванням у багатьох місцях православних церков. Хоча колонізація дещо й посилювала свої позиції, насамперед у літургії, перехід православних до католицизму був рідкісним явищем.

Революційний рух. Новий націоналізм

У міжвоєнний період з'явився якісно новий різновид українського націоналізму. У ХІХ ст. націоналізм, який значною мірою сповідувала ліберально та соціалістично настроєна українська інтелігенція, являв

собою досить аморфне поєднання національної свідомості, патріотизму та гуманістичних цінностей. Хоча в період 1917—1920 рр. цей рух став більш цілеспрямованим і обрав своєю метою побудову національної державності, він продовжував захищати демократичні та соціалістичні принципи. І справді, під час війни за незалежність багато українських політичних діячів нерідко коливалися, коли справа доходила до вибору між націоналістичними та соціалістичними цілями. Проте у 20-ті роки серед багатьох молодих українців, як і в середовищі багатьох інших європейських народів, розвинулася крайня форма націоналізму, яку нерідко називають інтегральним націоналізмом.

Для українців поштовхом для генезису інтегрального націоналізму стали головним чином поразки 1917—1920 рр. Як пише Олександр Мотиль, у «своїй суті український націоналізм був спробою пояснити, чому українську державність було втрачено і як її можна знову завоювати»³⁸. Переконані в тому, що соціалістична та демократична політика сприяла партійній боротьбі, слабкості керівництва, протилежності цілей і браку загального напрямку (що й призвело до їхньої поразки), молоді ветерани війни за незалежність відкинули стару ідеологію. Замість цього вони закликали до створення українця нового типу, який був би беззавітно відданий нації в цілому й незалежній державності. Найбільш чітко та переконливо ці тенденції висловлювалися Дмитром Донцовим — емігрантом із Східної України і колишнім соціалістом, який став головним ідеологом інтегрального націоналізму.

Ідеологія

Український інтегральний націоналізм не ґрунтувався на ретельно обґрунтованій системі поглядів, а скоріше на кількох ключових ідеях, головна мета яких полягала не в поясненні дійсності, а в спонуканні людей до дії. Донцов стверджував, що нація — це абсолютна цінність, і що немає мети, вищої за досягнення незалежної державності. Через те, що у своїй основі політика спиралася на дарвіністську теорію боротьби за існування, конфлікт був неминучий. Далі стверджувалося, що кінець справи виправдовував її засоби, що воля до влади превалює над розумом і що перевага надається діям, а не роздумам. Щоб посилити ці погляди та укоренити їх у свідомість мас, інтегральні націоналісти обожнювали українську історію, роблячи акцент на культурах боротьби, самопожертви і національних героях. Расизм був відносно незначним компонентом цієї ідеології. І хоча сліди антисемітизму можна було знайти у писаннях деяких прибічників націоналізму, увага на ньому не загострювалася.

Інтегральний націоналізм проповідував колективізм, який ставив націю над особистістю. Проте він також закликав своїх прибічників бути «сильними особистостями», які для досягнення своїх цілей не спиняються ні перед чим. Однією з цілей націоналізму була нація, яка функціонувала б як інтегроване ціле, а не як сукупність розрізнених партій, класів та регіональних груп. Звідси — всеохоплюючі масштаби цього руху, його акцент на соборності (національній єдності), його неприйняття регіоналізму і його бажання контролювати всі сфери життя українського суспільства. Інтегральні націоналісти закликали «пробиватися в усі сфери національного життя, в усі його щілини, в усі установи, організації, групи, в кожне місто і село, в кожну родину»³⁹. Поряд з прагненням встановити монополію на всі сфери національного життя набирало поширення почуття нетерпимості. Переконані в тому, що їх шлях до досягнення національних цілей був єдино

³⁸ M o t h y l A. The turn to the right.— Boulder, 1980.— P. 153.

³⁹ Ibid.— P. 144.

правильним, інтегральні націоналісти були готові дати бій усім, хто стояв на їхній дорозі.

Донцов та інші ідеологи цього руху не висловлювалися конкретно про тип держави та суспільства, яке вони бажали побудувати зразу ж після досягнення незалежності. Вони не могли сказати багато про її соціально-економічну організацію, зазначаючи лише, що вона буде в основному аграрною і ґрунтуватиметься на співробітництві між державою, кооперативами і приватним капіталом. Політична система майбутньої держави буде ґрунтуватися на владі націоналістичної партії. Ієрархія правовірних «борців» і «кращих людей» створить кістяк цієї партії та її керівництва. На вершині руху та майбутньої держави стоятиме головний керівник, або вождь, чия влада є незаперечною і необмеженою.

Теорія інтегрального націоналізму явно містила в собі елементи фашизму і тоталітаризму. Подібні тенденції у 20-ті роки ширилися в Європі і їх вплив, особливо — італійського фашизму, набув значного розповсюдження у Східній Європі. Але, як стверджує Іван Лисяк-Рудницький, західний фашизм, що розвинувся у міському, індустріалізованому оточенні, не був найближчим «родичем» українського інтегрального націоналізму⁴⁰. Останній був набагато ближчим до радикальних рухів правого напрямку в аграрних країнах Східної Європи — таких, як «Залізна гвардія» в Румунії, усташі у Хорватії, «Хрест і стріла» в Угорщині та подібних їм рухів у Словаччині та Польщі. В кінцевому підсумку, однак, український інтегральний націоналізм був генетично незалежним. Інакше кажучи, його витоки знаходилися у самому українському суспільстві. Побачивши трагічне становище українців, що перебували під польською та радянською владами, втративши віру в традиційні легальні методи боротьби, і розчарувавшись у західних демократіях, які не звертали уваги на прохання українців про підтримку й самі загрузли у кризах, українські інтегральні націоналісти вважали, що вони нічого не виграють від статус-кво і що вони будуть змушені для зміни його застосувати радикальні заходи.

Організація

Розрізнені групи майбутніх інтегральних націоналістів з'явилися на Галичині, й особливо — серед емігрантів у Чехословаччині, ще до того, як були остаточно вироблені засади їхньої ідеології. У 1920 р. невелика група офіцерів заснувала у Празі підпільну «Українську військову організацію» (УВО), яка шукала шляхи до продовження збройної боротьби проти польської окупації. Незабаром полковник Євген Коновалець — галичанин, який очолював ударні підрозділи січових стрільців у східноукраїнських арміях, видатний керівник боротьби за незалежність — був обраний командиром УВО. Близкучий організатор й досвідчений політик, Коновалець швидко став безперечним лідером інтегральних націоналістів у міжвоєнний період.

Спочатку УВО була суто військовою організацією з відповідною командною структурою. Вона таємно готувала демобілізованих ветеранів з Галичини і солдатів, інтернованих у Чехословаччині, до можливого антипольського повстання і проводила акції, метою яких була дестабілізація польського окупаційного режиму. Найбільш відомими з цих акцій були спроба вбити голову Польської держави Пілсудського, здійснена Стефаном Федаком у 1921 р., а також широка кампанія саботажу в наступному році. Організація, яка налічувала у своїх лавах приблизно 2 000 чол., підтримувала контакти з українськими урядами на вигнанні (як східним, так і західним) і таємно отримувала фінансову підтримку від західноукраїнських політичних партій.

⁴⁰ Рудницький І. Між історією і політикою.— Нью-Йорк, 1973.— С. 239.

Але у 1923 р. становище УВО різко змінилося. Коли визнання країнами Антанти влади Польщі над Східною Галичиною примусило багатьох західних українців поставити під сумнів сенс продовження збройної боротьби, лави УВО залишило багато попутників. Проте сама організація, відмовившись змінити свою вимогу збройної боротьби проти Польщі, відштовхнула тим самим від себе легально діючі партії, які тоді не визнавали тактики терору. Тиск сил польської поліції примусив Коновальця та багатьох керівників організації швидко залишити Галичину й перенести свою штаб-квартиру за кордон.

Криза, яка настала після цього, викликала загальну переорієнтацію УВО. Коновалець звернувся до іноземних держав (і особливо до тих, які були у конфронтації з Польщею) з проханням про політичну та фінансову підтримку. Повернувшись до Східної Галичини, УВО почала вербування до своїх лав гімназистів та університетських студентів, намагаючись поповнити цим свої лави, що рідшали. З метою пропаганди своєї твердої лінії у Галичині, організація контрабандним способом ввозила з-за кордону свій журнал «Сурма». І, що було найбільш важливим, УВО з метою створення широкої націоналістичної організації встановила контакти з кількома студентськими групами — такими, як «Українська націоналістична молодь» у Празі, «Легіон українських націоналістів» у Подєбрадах (Чехословаччина) і «Асоціація української націоналістичної молоді» у Львові. Після кількох підготовчих конференцій представники УВО і студентських груп зустрілися в 1929 р. у Відні і заснували «Організацію українських націоналістів» (ОУН). Більшість її членів становили молоді люди з Галичини. Коновалець і його підлеглі керували організацією з-за кордону.

Та роль, яку ОУН взяла на себе, була набагато ширшою, ніж роль УВО. Як і її попередника, ОУН залишилася «армією у підпіллі». Вона дотримувалася військових принципів керівництва, техніки конспірації та суворої дисципліни. Організація взяла участь у кампанії політичного терору проти Польської держави та її представників. Проте вона також боролася й за те, щоб стати ідеологічним (революційним) рухом з широкою соціальною базою, мета якого полягала у досягненні цілей українських інтегральних націоналістів. Особлива увага приділялася нею популяризації власних поглядів, насамперед серед молоді. Вона робила спроби зайняти домінуючі позиції в усіх політичних, суспільних та економічних організаціях Західної України. Ті українці, які чинили опір задумам оунівців, зазнавали такого самого терору, що й поляки.

Безумовно, найбільш успішно ОУН використовувала свою здатність заручитися широкою підтримкою в середовищі української молоді. Наголос на революційних діях, радикальних рішеннях і на створенні нового типу людей — «суперукраїнців» — приваблював молодих людей, які відчували себе пригніченими польським урядом, були невдоволені браком робочих місць і розчаровані невдачами своїх батьків. З самого початку ОУН залучила до своїх лав велику кількість університетських студентів та гімназистів старших класів з Східної Галичини. Майже кожна середня школа й кожний університет у Польщі та за кордоном, в яких навчалися українці, мали осередки ОУН. Гуртожиток (академічний дім) українських студентів Львівського університету, керований Богданом Кравцівим, Стефаном Ленкавським і Володимиром Янівим, перетворився на справжню твердиню інтегрального націоналізму. Коли дехто з цих молодих людей повертався до своїх рідних сіл, вони займалися там поширенням ідей інтегрального націоналізму.

З метою посилення свого впливу оунівці проникали у різні економічні, освітні та молодіжні організації, організовували масові патріотичні демонстрації, протести студентів та бойкоти польських товарів; друкували велику кількість газет і брошур й енергійно поширювали свої ідеї у середовищі студентів, селян і робітників Галичини й Волині. У цій діяльності вони заручилися підтримкою певної кількості талано-

витих молодих поетів — таких, як Євген Маланюк, Олег Ольжич-Кандиба, Олена Теліга, Богдан Кравців. Головним форумом для викладення поглядів інтегрального націоналізму став журнал «Розбудова нації», який виходив у Празі. Проте з часом під вплив інтегральних націоналістів підпав також й ряд інших друкованих видань.

Хоча визначити кількість членів ОУН надзвичайно важко, вона напередодні другої світової війни оцінюється в 20 000 членів. Тих, хто їм співчував, було у багато разів більше. В будь-якому випадку домінування в цій організації молодих, енергійних, ідеологічно настроєних і переконаних членів швидко перетворило ОУН на найбільш динамічний фактор політичного життя Західної України в міжвоєнний період.

Протягом 30-х років ОУН продовжувала свою «війну» проти польського режиму, здійснюючи напади на урядові установи та на пошту, щоб дістати гроші для своєї діяльності, а також беручи участь в актах саботажу, спрямованих проти урядової власності, та в організації вбивств. Проте ОУН (а також УВО) не вважали насильницькі дії або терор самоціллю. Її члени вірили в те, що вони ведуть національно-визвольну боротьбу революційними методами і що вона дуже нагадує дії ірландців у антианглійському русі «Шін фейн» та членів довоєнних антиросійських підпільних організацій, якими керував Пілсудський. Безпосередніми завданнями такої тактики було переконати українців у тому, що опір Польщі є можливим, й тримати українське суспільство у стані «постійного революційного бродіння». В 1930 р. в одній з публікацій українських інтегральних націоналістів розвивалася концепція «перманентної революції»: «Засобами індивідуальних вбивств і періодичних масових акцій ми привернемо велику частину населення до ідей визволення і до революційних лав... Тільки акціями, що постійно повторюються, ми можемо підтримувати і виховувати дух постійного протесту проти окупаційної держави та підтримувати ненависть до ворога і бажання кінцевої перемоги. Люди не сміють зникати до своїх кайданів, вони не сміють відчувати себе добре у ворожій державі»⁴¹.

На початку 30-х років поряд з сотнями актів саботажу і десятками експропріацій урядових грошей члени ОУН здійснили понад 60 вбивств та замахів. Серед їх найбільш значних жертв були Тадеуш Головко (1931 р.) — відомий польський прибічник польсько-українського компромісу, Омелян Чеховський (1932 р.) — польський інспектор поліції у Львові, Олексій Майлов (1933 р.) — співробітник радянського консульства у Львові (його вбивство було акцією-відповіддю на голод 1932—1933 рр. на Радянській Україні), Броніслав П'ерацький (1934 р.) — міністр внутрішніх справ Польщі, який, на думку оунівців, ніс відповідальність за «пацифікацію» 1930 р. Було здійснено багато замахів на тих українців, які не поділяли політику ОУН. Із вбивств подібного плану найбільш відомим стало знищення у 1934 р. Івана Бабія — авторитетного українського педагога.

Проте за свою політику насильства й конфронтації ОУН довелося сплатити велику ціну. В 1930 р. керівник «бойового підрозділу» організації Юліан Головінський був убитий агентом поліції. Через рік двох молодих робітників — Василя Біласа і Дмитра Данилишина — повісили за вбивство під час «експропріації» чиновника. Після вбивства у 1934 р. П'ерацького польська поліція почала широкомасштабну операцію, в результаті якої було схоплено членів крайового керівництва ОУН в Галичині, і серед них — Степана Бандеру і Миколу Лебеда, які організували цей замах. Після широко афішованої низки судових процесів молодих керівників оунівців присудили до великих строків ув'язнення, які вони повинні були відбувати у концентраційному таборі у Березі Картузькій. За ними пішли сотні рядових членів ОУН, які в той час також опинилися в руках поліції.

⁴¹ M o t h y l A. Ukrainian national political Violence.— P. 53.

Проте на цьому біди ОУН не скінчилися. Незабаром стало ясно, що до лав організації проникли поліцейські агенти. Цього й треба було чекати відтоді, коли ОУН почала масове вербування населення до своїх лав. Ще більшу деморалізацію викликала серед оунівців критика, що посилювалася з боку соратників-українців. Батьки з осудом дивилися на те, що організація залучала їх недосвідчених підлітків до небезпечної діяльності, яка часто-густо закінчувалася трагічно. Громадські, молодіжні та культурні організації були обурені спробами ОУН поставити їх під контроль. Ті політичні партії, що діяли легально, звинувачували інтегральних націоналістів у тому, що вони давали урядові привід обмежувати легальну діяльність українців. А митрополит Андрій Шептицький різко засудив «аморальність» ОУН. Ці звинувачення, а також контрзвинувачення відбивали ту напругу, яка виникала у стосунках між поколіннями батьків у легальному (або органічному) «секторі» та дітей з революційного підпілля.

Напружений характер стосунків між представниками різних поколінь дав про себе знати і в керівництві самої ОУН. Виховане у більш «цивілізованому» дусі довоєнної епохи і загартоване віком та досвідом, старше покоління Коновальця та його соратників періоду 1917—1920 рр., серед яких були такі діячі, як Дмитро Андрієвський, Омелян Сенник, Микола Сциборський і Роман Сушко, керувало рухом з-за кордону. Хоча вони й сумнівно ставилися до деяких заходів ОУН і, зокрема, до вбивств, їм нерідко важко було контролювати дії своїх підлеглих на відстані. Не відкидаючи застосування насильницьких заходів, Коновалець та його штаб віддавали перевагу діям, спрямованим на здобуття підтримки з-за кордону і, насамперед, з боку Німеччини.

На відміну від них, підлегле їм крайове керівництво ОУН в Галичині, до складу якого входили Степан Бандера, Микола Лебідь, Ярослав Стецько, Іван Климів, Микола Климишин і Роман Шухевич, віддавало перевагу революційним акціям. Будучи у своїй більшості молодими людьми, яким було лише по двадцять і трохи більше років, вони не брали участі у війні за незалежність і виростили у атмосфері принижень та розчарувань польського режиму. Їх молодість й постійне відчуття на собі іноземного гноблення заздалегідь визначили їм роль борців, що чинили насильницький героїчний опір, а також їх презирство щодо відносно поміркованості (і до більш безпечного життя) своїх старших товаришів за кордоном. Відчуття обурення посилювалося після 1934 р., коли всі керівники ОУН на Галичині були ув'язнені в Березо-Картузький концентраційний табір і коли пішли чутки, що їх арешт був наслідком безпечної поведінки та зради з боку деяких представників закордонного керівництва.

Проте влада, престиж та дипломатичне мистецтво Коновальця були досить великими, щоб не дати тліючому вогню конфлікту розгорітися по-спраєжньому. І тому вбивство Коновальця у 1938 р. в Роттердамі радянським агентом було великим ударом по рухові інтегральних націоналістів. Отже, напередодні вирішальних подій ОУН опинилася без досвідченого й загально визнаного вождя (верховного лідера). Проте яскравим свідченням динамізму, дисципліни й відданості справі рядових членів ОУН є те, що, незважаючи на ці поразки, організація не тільки уникла розколу, а й продовжувала збільшувати свої лави.

Українці під владою Румунії

Іншою державою, що прийняла значну кількість українців під час хаотичного періоду 1918—1919 рр., була Румунія. Румунська статистика свідчить, що в 1920 р. у межах країни перебували близько 790 000 українців, які становили 4,7% всього її населення. Вони створили три окремі підгрупи. Одна — близько 450 000 чол. — жила у південно-східній частині, в колишній російській провінції Бессарабії (сучасна назва —

Молдова), яка мала вихід до Чорного моря. У 1919 р. біля Хотина найбільше селянство, очолюване більшовиками, повстало проти румунського уряду. Однак після поразки його роль у політичному житті Румунії була незначною. Інша невелика група мешкала у Марамороші (території, яка колись належала Угорщині). В політичному плані вона також виявляла невисоку активність.

Третя група була найбільш активною. До неї входили приблизно 310 000 українців з Буковини. Румунська окупація привела до різкого зниження їхньої політичної ваги. За австро-угорського панування Буковина вважалася автономною провінцією, і українці, які були там найбільшою національною групою, мали досить сильне політичне представництво у Відні, широке місцеве самоврядування, а також добре розбудовану систему україномовної освіти. Все це було втрачене, коли регіон анексували румуни. З громади, яка була в ліпшому становищі, ніж інші, буковинці перетворилися в найбільш пригноблений народ.

Румуни нестерпно ставились до національних меншостей. І це почуття було навіть сильнішим за нетерпимість поляків. Після 1920 р., коли західні союзники формально визнали претензії Румунії на всю територію Буковини, румунський уряд закрити всі українські школи і навіть відмовився вважати українців окремою національністю. Після здійснення ряду заходів у галузі освіти в 1924 р., які привели до румунізації школи, на них дивилися, як «на громадян румунського походження, які забули свою рідну мову». До 1927 р. усі сліди колишнього автономного управління Буковини були знищені і до неї почали ставитись як до звичайної румунської провінції.

22-річне перебування українців під румунською владою розпадається на три різні періоди. Під час першого, який тривав з 1918 по 1920 рр., уряд запровадив у провінції надзвичайний стан. Для українців Буковини, які звикли до чітко функціонуючої австрійської конституційної системи, ліквідація їх прав і романізація їхнього культурного життя стали несподіваним ударом. Під час відносно ліберальних 1928—1938 рр. вони трохи отямалися. Але коли у 1938 р. до влади в Румунії прийшли військові (як це було і в Польщі), для них почався період жорстокого, майже тоталітарного правління.

За таких обставин тільки під час короткого періоду 1928—38 рр. могло відродитися організаційне життя українців (і лише в незначних масштабах). За своєю сутністю ставлення невеликої буковинської громади до румунської влади було схожим на реакцію її соратників у Польщі. Ті її члени, які представляли старше покоління і мали кращі можливості для того, щоб влаштуватися у суспільстві, зробили вибір на користь легальної, «органічної» роботи та компромісу з режимом. Вони відновлювали культурні товариства, хори, театральні трупи, студентські групи і кілька періодичних видань. У 1927 р. було навіть створено Українську національну партію на чолі з Володимиром Жаложецьким. Проте у 1938 р. її і багато українських організацій було розпущено. У середині 30-х років виник «революційний», або націоналістичний табір, який очолили Орест Забачинський, Петро Григорович і Денис Квітковський. Ця організація більш відбірково ставилася до поповнення своїх лав, ніж ОУН у Галичині, і незабаром захопила домінуючі позиції в студентських, молодіжних і спортивних товариствах. Маючи конспіративну структуру, ОУН була єдиною українською організацією Буковини, яка не тільки вижила в умовах репресій з боку уряду, а й збільшила свої ряди.

Українці в Чехословаччині

Розповідаючи про загальне погіршення умов життя українців у міжвоєнний період, варто приділити увагу одному, хоч і дуже невеличкому, уламкові української нації — українцям Закарпаття. Тоді вони

стали значно краще жити. Ізольовані від своїх соратників Карпатами, карпато-українці (або русини, як вони продовжували себе називати) належали до тієї частини українців, яка була найбільш слаборозвиненою в політичному, соціально-економічному та культурному відношенні. Після краху Австро-Угорщини цей регіон увійшов до складу Чехословаччини. На відміну від насильницької анексії інших західноукраїнських земель це об'єднання було добровільним. Після укладеної у Скрентоні (Пенсільванія) в 1918 р. угоди з чеськими керівниками емігранти із Закарпаття визнали факт входження їхньої батьківщини до нової Чеської держави на правах Закарпатської автономії.

З усіх новостворених держав Східної Європи Чехословаччина була найбільш демократичною. Внаслідок цього вона не проводила відкрито дискримінаційну та асиміляційну політику щодо своїх національних меншостей, як це робили Польща та Румунія. Звичайно ж, відносини між центральним урядом та населенням Закарпаття не були безконфліктними. Запровадження автономії, як ми побачимо далі, викликало серйозну напругу у стосунках між Прагою та її східною провінцією. Проте чехи надали карпато-українцям більш реальні можливості для політичного та культурного самовираження, ніж вони колись мали.

В 1921 р. у Чехословаччині мешкали 455 000 карпато-українців. З них 370 000 проживали у чеській частині держави, а 85 000 — у словацькій, в районі Прешова. Віддані справі модернізації всіх регіонів держави, чехи робили спроби піднести також рівень життя в Закарпатті. У 20-х роках мав місце розділ великих маєтків, що належали угорцям. Близько 35 000 селянських господарств отримали додаткові земельні ділянки, кожна з яких перевищувала 2 акри землі. Чеський уряд, на відміну від Польщі та Румунії, вкладав у райони, де жили українці, більше коштів, ніж забирав у них. Проте ці капіталовкладення були надто малі для того, щоб значно полегшити умови життя бідноти. Коли почалася депресія 30-х років, населення Закарпаття зазнало великих нападів. На його долю випали велике голодування і навіть голодна смерть.

У сфері освіти та культури політика держави у порівнянні з інтенсивною мадяризацією, що практикували угорці, принесла зміни, які можна було тільки вітати. Передусім значно зросла кількість шкіл, зокрема, у 1914—1938 рр. початкових — з 525 до 851, а гімназій — з 3 до 11. Більше того, уряд дозволяв своїм громадянам уживати ту мову, яку вони хотіли. Така ліберальна політика привела до швидкого збільшення чисельності культурних товариств, таких, як «Просвіта» та «Товариство русофіла Духновича». Активно діяли театральні трупи та хори. Такі письменники, як Василь Гренджа-Донський, Андрій Корабелеш і Олександр Маркуш, сприяли невеликому національному ренесансу.

Проте культурне життя Закарпаття не було позбавлене труднощів і конфліктів. Коли населення почало брати участь в демократичному процесі, на Закарпатті на перший план вийшло питання про національну своєрідність, яке було вже вирішене у більшості українських земель. Як нерідко траплялося, до цього головним чином доклала руки інтелігенція, що народжувалась. І воно привело до розмежування в її середовищі (це було звичайною справою в ранні періоди побудови національної держави).

Національне питання

Серед старшого покоління інтелігенції, яке у своїй більшості було представлене греко-католицьким духовенством, русофільська тенденція розвивалася за обставин, які були аналогічні тим, що виявилися у Галичині. Хоча русофіли заснували численні організації і товариства (найбільш відомою з яких була мережа читалень Товариства Духно-

вича), вони страждали від речі, котра мала вирішальне значення: незважаючи на всі їхні спроби, вони не могли заплющити очі на те, що в плані мови та народної культури вони не були росіянами. Ця обставина привела до того, що їхня ідеологія та політична орієнтація ставали дедалі безпліднішими. Вони зіткнулися з труднощами на шляху здобуття підтримки з боку освіченої молоді.

Інша тенденція базувалася на локалізмові, тобто ідеї, згідно з якою слов'янське населення Закарпаття було окремим русинським народом. Чимало її прибічників було серед тих духовних осіб, які з приходом чехів зрозуміли, що розумно буде сховати свої проугорські симпатії під ширмою лояльності. Проте ідея створення з кількох сотень тисяч людей окремого народу не користувалася значною популярністю, і особливо тому, що закарпатці мали прямі й тісні контакти з українцями, які проживали по той бік Карпат. У зв'язку з цим тенденція русинська, або локалістська, була найслабкішою.

Українофільська тенденція, яка переважала серед нової світської інтелігенції (викладачів та студентів), в ХІХ ст. була явно найдинамічнішою. Вона зароджувалася як популістський рух, в якому молода інтелігенція шукала шляхи зміцнення зв'язків із селянством. Через те, що населення по обидва боки Карпат почало відчувати близькість мов, фольклору й східнохристиянських традицій, а український національний рух у Галичині посилювався, закарпатські народники стали українофілами.

Посилення їхнього впливу знайшло свій вираз в організаційному зростанні, особливо в 30-ті роки. Вони заснували освітнє товариство «Просвіта», яке незабаром затьмарило по-русофільському настроєного суперника — Товариство Духновича. «Пласт» — скаутська організація, в якій налічувалось 3000 членів, мала найбільшу популярність в середовищі молоді інтелігенції. У 1934 р. «Спілка українських учителів» мала у своєму складі близько 1200 чол., або 2/3 усіх закарпатських педагогів. Особливо палкими прибічниками ідей українізму стали студенти університетів та гімназисти. Через те, що українці Закарпаття мали змогу відкрито висловлювати свої політичні та національні погляди, законспірована ОУН у 30-х роках не мала там сильного впливу. І хоч більшість українофілів почала підтримувати інтегральний націоналізм, значна їх кількість перебувала на прорадянських позиціях.

Карпато-українська автономія

Розмежування у середовищі карпато-українців відповідало чеським інтересам. Прага використала це як привід для того, щоб відтягнути момент надання регіонові автономії. Проте в 1938 р. у ситуації, яка склалася, позиція чеського уряду значно ослабла. Внаслідок Мюнхенського пакту нацистська Німеччина захопила частину Чехословаччини, яку населяли німці. З мовчазної згоди західних держав вона збиралася здійснити даліше роздроблювання Чеської держави. Словаки, підтримані німцями, здобули в межах Чехословацької республіки свою автономію. Бачачи, що уряд у Празі вагається, керівники трьох закарпатських фракцій об'єдналися і теж почали вимагати автономію. Чехам не залишалось нічого іншого, як погодитися на це. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття здобуло право на самоврядування.

Хоч першу автономну адміністрацію очолювали русофіли, такі, як Андрій Бродій та Стефан Фенцік, вони були швидко дискредитовані, оскільки стало відомо, що ці люди — агенти Угорщини й Польщі. З метою їх заміни Прага призначила новий кабінет, на чолі якого став Волошин і який складався з українофілів. Уряд Волошина негайно здійснив ряд заходів, спрямованих на перетворення Закарпаття, або Карпато-України (такою була її офіційна назва), в автономну українську державу. Систему освіти, періодичні видання й адміністрацію було

українізовано. В лютому 1939 р. відбулися вибори до регіонального парламенту. Українофілів підтримали 86% усіх громадян, які мали право голосу. Тим часом було організовано Карпатську Січ. Незабаром там налічувалося 5 000 солдатів.

Тоді існували причини, які владно диктували необхідність появи збройної сили, бо через те, що Чехословаччина повільно розкладалася, сусідня Угорщина вимагала повернення її колишніх закарпатських земель. І справді, тоді, коли Карпато-Український уряд тільки-но формувався, угорські війська окупували східну частину цього регіону, примушавши українців перенести свою столицю з Ужгорода до Хуста. Впродовж свого короткого існування він відчував загрозу з боку Угорщини.

Створення українського уряду в Закарпатті мало великий вплив на західних українців, особливо тих з них, які мешкали у сусідній Галичині. Багато з них вбачало в цьому перший крок на шляху неминучого створення незалежної і об'єднаної України. Палаючи бажанням захистити першу українську державу і дати їй можливість здобути свободу, багато молодих інтегральних націоналістів з Галичини нелегально переходили кордон і вступали до лав Карпатської Січі. Проте думки керівників ОУН розділилися у питанні про те, яку політику треба в такий момент проводити. Коли молоді радикали з Галичини вимагали негайно перекинути всі сили на Карпато-Україну, їхні старші товариші, начальники, що перебували за кордоном і знали про плани німців, закликали їх до стриманості.

Причини обережної поведінки представників старшого покоління інтегральних націоналістів незабаром стали зрозумілими. Підписавши секретний пакт, Гітлер погодився на зайняття Угорщиною всього Закарпаття. 14 березня 1939 р. угорські війська вступили на його землю. Угорці мали величезну перевагу в живій силі та техніці. І все ж Карпатська Січ чинила хоробрий, але безрезультатний опір. 15 березня уряд Волошина символічно проголосив незалежну Карпатсько-Українську республіку. Через кілька годин цей уряд змушений був тікати з батьківщини.

Досвід карпато-українців був парадоксальним. З усіх західноукраїнських земель Карпато-український регіон був найменш розвинутий у соціально-економічному, культурному і політичному відношенні. Проте він єдиний вийшов на рівень самоврядування. Будучи короткочасним, існування українського уряду у Карпато-Україні мало вплив, подібний до того, яким користувалися українські уряди в 1917—1920 рр. Він сприяв перетворенню багатьох представників місцевого населення, особливо молоді, на національно свідомих українців. Цей епізод мав також важливі наслідки для німецько-українських відносин. Він був рельєфною ілюстрацією того, якою незначною мірою українці залежатимуть від доброї волі Гітлера.

* * *

Національна нерівність, труднощі соціально-економічного характеру і вражаюче посилення нацистської Німеччини та Радянського Союзу в міжвоєнний період призвели до розчарування демократією і поширення політичного екстремізму у Східній Європі. Ця радикалізація з часом дедалі більше охоплювала не тільки інтелігенцію, а й традиційно пасивне селянство. Хоч її масштаби і були обмежені, але модернізація підвищила рівень самоповаги селянства, його сподівань. Як ніколи раніше, вона підштовхнула останнє до політичної активності, особливо радикального гатунку. Західні українці, що зневірилися у своїх спробах здобути власну державність або самоврядування, особливо чутливо відчували такі тенденції. Хоч вони досить багато зробили на ниві «органічної праці», але інтегральний націоналізм ОУН став найбільш динамічним рухом, особливо серед молоді. На відміну від своїх соратників у Радянській Україні західні українці не пройшли кризь

швидкі соціально-економічні перетворення. Проте, незважаючи на їх жахливий рівень життя, не комунізм, дискредитований Сталіним, а інтегральний націоналізм захопив їхні розум й серце. Через це в поколінні, яке досягло повноліття на Західній Україні в 30-х роках, ідеї українського націоналізму досягли свого апогею, демонструючи суміш ідеалізму й фанатизму.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).